संस्कृत अकाडमी ग्रन्थमाला - 104

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

द्विरूपकोशसङ्ग्रहः

द्विरूपकोशः - श्रीहर्षमहाकविः

द्विरूपकोशः - पुरुषोत्तमदेवः

शब्दभेदप्रकाशः - पुरुषोत्तमदेवः

प्रधानसम्पादकः

आचार्य के. नीलकण्ठम्

निदेशकः

सम्पादकः

डा. सन्तोषकुमारः जोशी

शोधसहायकः

संस्कृत अकाडमी

(राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन मानिता आदर्शशोधसंस्था)

उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद्

2020

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

संस्कृतअकाडमी ग्रन्थमाला - 104

द्विरूपकोशसङ्ग्रहः

द्विरूपकोशः - श्रीहर्षमहाकविः

द्विरूपकोशः - पुरुषोत्तमदेवः

शब्दभेदप्रकाशः - पुरुषोत्तमदेवः

प्रधानसम्पादकः

आचार्य के.नीलकण्ठम्

निदेशकः

सम्पादकः

डा.सन्तोषकुमारःजोशी

शोधसहायकः

संस्कृत अकाडमी

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन मानिताआदर्शशोधसंस्था

उस्मानिया विश्ववविद्यालयः, हैदराबाद्

2020

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

संस्कृत अकाडमीग्रन्थमाला-104

1.द्विरूपकोशः - श्रीहर्षमहाकविः

2.द्विरूपकोशः - पुरुषोत्तमदेवः

3.द्विरूपकोशः (शब्दभेदप्रकाशः) - पुरुषोत्तमदेवः

ISBN - 978-93-80171-39-5

प्रथममुद्रणम्-2020

मुद्रितप्रतयः–500

पृष्टसंख्या - 108

मूल्यम् - 90/-

© सर्वाधिकाराः संस्कृतपरिषादायत्ताः

प्राप्तिस्थानम्

निदेशकः

संस्कृत अकाडमी

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन मानिता आदर्शशोधसंस्था

उस्मानिया विश्वविद्यालयः, हैदराबाद् - 500007

दूरवाणी - 040-27070281

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Sanskrit Academy Series-104

DVIRUPA KOSHA SANGRAHA

DVIRUPAKOSHA- SRI HARSHA MAHAKVI
DVIRUPAKOSHA- PURUSHOTTAMADEVA
SHABDABHEDAPRAKASHA- PURUSHOTTAMADEVA

Chief Editor
Prof K. Neelakantham
Director

Editor
Dr. Joshi Santosh Kumar
Research Assistant

SANSKRIT ACADEMY
(Adarsha Shodha Samstha)
Recognised by Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi
Osmania University, Hyderabad-07
2020

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Sanskrit Academy Series -104

1.DVIRUPAKOSHA– SRI HARSHA MAHAKVI
2.DVIRUPAKOSHA- PURUSHOTTAMADEVA
3.SHABDABHEDAPRAKASHA- PURUSHOTTAMADEVA

ISBN – 978-93-80171-39-5

First Edition: 2020

Copies: 500

Price: Rs.90/-

Pages: 108

© Sanskrit Academy

Copies can be had from-

Director
SANSKRIT ACADEMY
(Adarsha Shodha Samstha)
Osmania University,
Hyderabad - 5000 07
Phone & Fax: 040-27070281
Email: sanskritacademyhyd@gmail.com
Website: www.osmania.ac.in/sanskritacademy

Printed at:
Bhandari Arts 'N' Printers, Hyderabad.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आमुखम्

भारते निघण्टुपरम्परा अति प्राचीना। वैदिककालादेव निघण्टुग्रन्थानां रचनं लोके वरीवर्ति। मन्त्रद्रष्टारः ऋषय एव निघण्टूनरचयामासुः। निघण्टवः व्याकरणञ्च भाषायाः महत्वमभिवर्धयितुमुपयुक्ता इति कविभिः पण्डितैश्च अङ्गीकृतोंऽशः। वेदाङ्गेष्वन्यतमं व्याकरणं वेदमन्त्रेषु लौकिकभाषायां चोपयुक्तानां शब्दानां क्रियापदानां च व्युत्पत्तिं तेषां स्वरूपञ्च बोधयितुं रचितं पाणिन्यादिभिः ऋषिभिः। एवमेव प्राचीनकालात् वैयाकरणपण्डिता एव व्याकरणेन सह निघण्टुग्रन्थानपि विनिर्ममुः। "अर्थान्निघण्टयत्यास्मिन्निघण्टुःपरिकीर्तितः'इत्यादिना निघण्टोः प्रयोजनं प्रकटीकृतमस्ति पण्डितैः।शक्तिग्राहकेषु व्याकरणवत् निघण्टुरपि शब्दार्थपरिज्ञानायोपकरोति। अतः निघण्टूनां ज्ञानमपि विदुषे अत्यन्तमावश्यकमिति ज्ञायते। एवमेव "कोषावानाचार्यः" इति प्राचीनैः निर्दिष्टानुसारं संस्कृतनिघण्टून् कोशांश्च सम्पूर्णतया यः अधिगच्छति स एव पण्डितो भवितुमर्हतीति च ज्ञायते । अत एव वेदाङ्गेषु व्याकरणेन सह भाषायाः अध्ययने अत्यन्तोपकारि शास्त्रमस्ति निरुक्तम् ।

वैदिकानि पदानि सङ्गृह्य तेषां व्युत्पत्तिं प्रयोजनञ्च ख्यापयितुं महर्षिभिः यास्कादिभिः निरुक्तकारैः वेदानाम् अर्थं लोकम्प्रत्यवगमयितुं नैके ग्रन्थाः निर्मिताः। यास्कमुनिना सह

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

चतुर्दशनिघण्टुकाराः आसन्निति साहित्येतिहासग्रन्थानामध्ययनेन ज्ञायते। परन्तु यास्कमुनेरनन्तरं निघण्टुकर्तृषु केवलं भागुरि पण्डितस्यैव नाम श्रूयते दृश्यते च साहित्यलोके। अमरकोशस्य टीकायाम्, हेमचन्द्रकृत अभिधानचिन्तामणि व्याख्याने सायणाचार्य कृत 'धातुवृत्तौ'भागुरि पण्डितस्य प्रस्तावः दृश्यते। एवमेतेषां ग्रन्थानामध्ययनेन भागुरिः 'त्रिकाण्ड'मित्याख्यं कोशमरचयदिति ज्ञायते। पाणिनेः पूर्वतनेषुवैयाकरणेष्वपि भागुरि नाम्ना कश्चन वैयाकरणः आसीत्, प्रायः स एव त्रिकाण्डकोशं रचयमासेति विपश्चिदामाशयः। भानुजी दीक्षितेन कृतायां अमरकोशस्य टीकायां वैयाकरणः अपिशलिरपि 'निघण्टुग्रन्थं' कञ्चन निबबन्धेति सूचितम्। व्याकरणशास्त्रे उणादिसूत्राणं वृत्तिकारेण उज्ज्वलदत्तेनापि अपिशलिकोशमुदाहृतम् एवं प्राचीन निघण्टूनां टीकानाञ्चा-ध्ययनेन शाकटायनः व्याडिः इत्यादयः निघण्टुग्रन्थान् रचयामासुरितिअवगम्यते।

यास्कामुनिरचितं निरुक्तम् अनुसृत्य केचन पण्डिताः वेदार्थशब्दकोशः'वैदिकशब्दार्थपारिजातम्'इत्यादि ग्रन्थान् व्यरचयन्। परन्तु यास्कनिरुक्तमेव वेदार्थावबोधनाय सम्यगुपकरोति इति सर्वैरङ्गीकृतः अंशः।

अन्यच्च ध्वनिपद वाक्यार्थादीनि भाषाविज्ञानस्य प्रमुखाङ्गत्वेन ख्यातानि। साधारणतया भाषायां कस्यामपि

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रयुतानामर्थतत्वानां वर्णानुक्रमपद्धत्या सूचीबद्धकरणमेव कोशनिर्माणमभिधीयते। शब्दानां व्युत्पत्तिः तेषामर्थ निर्धारणम्, समानार्थक-पर्यायवाचकशब्दानाञ्च एकत्रीकरणं कोशनिर्माण-पद्धतिमनुसृत्येत्यादयः कोशविज्ञानस्यैवांशाः भवन्ति। भाषाविज्ञानं शब्दविज्ञानस्यैवाङ्गमित्यवबुध्यते। शब्दसङ्कलनम्, कोशकलायाः आधाररूपाणि वर्तन्ते। व्याकरणं, कोशः साहित्यञ्चेति तिस्रः भाषाविज्ञानस्य शाखाः। तिस्रः एताः अन्योन्याश्रया भवन्ति। वाङ्मयमवगन्तुं तत्रस्थ शब्दानां व्युत्पत्तिज्ञानाय अर्थज्ञानाय च व्याकरणं कोशश्च प्रधानतमौ अङ्गौ। अत एव प्राचीनकालात् ऋषयः वाङ्मयं सृष्ट्वा तेन सह व्याकरणनिरुक्तादिशास्त्राणि नैकान् कोशग्रन्थांश्च लोकाय ददुः।

एवं वैदिकनिघण्टून् तत्तच्छास्त्रसम्बन्धिकोशग्रन्थांश्चानुसृत्य लौकिकसंस्कृतभाषायामपि कोशग्रन्थान् रचयमासुः विद्वद्वराः। किन्तु वैदिकनिघण्टुभ्यः परं लौकिकवाङ्मयस्थ कोशग्रन्थानां रचने विभिन्नमार्गम् अनुसृतवन्तः।कोशकाराः। तत्र केषुचन कोशेषु केवलं संज्ञावाचकशब्दानां केषुचन धातूनां , अन्येषु च समानार्थकपदानां, पर्यायवाचकपदानाम्, नानार्थक-पदानाञ्च सूचीक्रमं निबद्धं पण्डितैः। एते कोशग्रन्थाः सर्वेऽपि पदानां शब्दानां अकारादिक्रमं विहाय श्लोकरूपेणोपनिबद्धाः। अन्यत्र कोशग्रन्थानामुत्पत्तिं विचारयामश्चेत् कात्यायनस्य न्यायमाला, वाचस्पतेः शब्दकोशः, विक्रमादित्यस्य संसार-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वर्तम्, व्याडेः'उत्पलिनी' इत्यादयः कोशाः आरम्भे आसन्निति किन्तु एतावत्पर्यन्तमेते नोपलब्धाः इति साहित्येतिहासकारैः स्पष्टीकृतम्।

अपि च राघवकविना कृते एकाक्षरनामकोशसङ्ग्रहे

विश्वप्रकाशो गोपालः शेषकरो धनञ्जयः।
शब्दार्णवो वैजयन्ती सूर्यौरुद्रश्च यादवः।।
प्रतापो भागुरिर्दण्डी रसभश्च हलायुधः।
सुभूतिर्हरविष्णू च वररुच्यमलोत्पलाः।।
अजयः शाश्वतश्चैते उच्यन्ते पण्डितैः पुरा।।

इत्यादिभिः श्लोकैः प्रायः द्वाविंशति कोशकाराणां नाम निर्दिष्टमस्ति। एवमेव सुबन्धुकवेः वासवदत्तायाः व्याख्याकारेण नारायणदीक्षितेनापि विंशतिकोशग्रन्थाः उदाहृताः सन्ति। परन्तु संस्कृतवाङ्मये उपलब्धेषु कोशग्रन्थेषु अमरसिंहेण कृतः अमरकोश एव प्रथमः सर्वोत्कृष्टश्चेति सर्वैरङ्गीकृतः। नामलिङ्गानुशासनमिति अन्येनापि नाम्ना प्रसिद्धोऽयं शास्त्रीयं पद्धतिमनुसृत्य रचितः। अनेनैव हेतुना विश्वे सर्वत्र सर्वैः विपश्चिद्भिःएवं च संस्कृताध्येतृलोकेन चास्याध्ययनं क्रियते। पारम्परिक विद्यालयेषु तु अनिवार्यरूपेण अमरकोशस्य सर्वस्य कण्ठस्थीकरणक्रिया इदानीन्तनकालेऽपि दृश्यत इत्यतः ज्ञायतेऽस्य कोशस्य महत्त्वम्।अन्यच्चास्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यमस्ति यदस्य ग्रन्थस्य प्रायः पञ्चाशद् व्याख्यानानि विरचितानि सुधीभिः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सप्तमशताब्दीयः पुरुषोत्तमदेवः 'त्रिकाण्डशेष' नाम्ना अमरकोशस्य कृते परिशिष्टं ग्रन्थमेकं व्यरचयत्। अस्मिन् ग्रन्थे पालिभाषायाः प्राकृतभाषायाश्च पदान्यपि निर्दिष्टानि। अत्र अष्टशतं श्लोकाः वर्तन्ते। पुरुषोत्तमदेवेनानेन 'हारवलिः' नामकः कोशोऽपि रचितः। अत्र 270 श्लोकेषु प्रथमभागे पर्याय वाचकपदानि द्वितीये नानार्थाः निरूपिता इति वदन्ति विद्वांसः। अपि च अमरसिंहस्य समकालिक इति ख्यातः शाश्वतः अष्टशतैः श्लोकैः 'अनेकार्थसमुच्चयः' इत्याख्यं कोशमरचयत् ।

राष्ट्रकूटराजस्यास्थानपण्डितः दशमशताब्दीयः हलायुधपण्डितः'अभिधानरत्नमालाम्' निबबन्ध। ग्रन्थोऽयन्तु 'हलायुधकोश' इति नाम्ना प्रसिद्धः संस्कृतवाङ्मये। एनमनुसरन् दाक्षिणात्यः एकादशशताब्दीयः यादवप्रकाशाचार्यः अष्टकाण्डात्मकं वैजयन्तीकोशं व्यरचयत्। अमरकोशवत् अयमपि कोशः शास्त्रनियममनुसृत्यैव कल्पितः। पर्यायभागः. नानार्थभागः, इत्याभ्यां द्विधा विभक्तोऽयं कोशग्रन्थः। पर्यायभागे स्वर्गअन्तरिक्षभूम्यादिपञ्चकाण्डाः, द्वितीये नानार्थभागे द्व्यक्षर- त्र्यक्षर-शेष इति त्रयः काण्डाः वर्तन्ते ।

शब्दानुशासनकर्ता प्रसिद्धो वैयाकरणः हेमचन्द्राचार्योऽपि 'अभिधानचिन्तामणि''नाममाला''अनेकार्थसङ्ग्रहः', 'निघण्टुशेषः', 'देशीनाममाला' इति चतुरः कोशग्रन्थान्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अरचयत्। अस्य देशीनाममालायां द्राविड अरब्बीय फारसीय भाषासम्बन्धिनः शब्दा अपि सन्ति ।

इतः परम् अग्निपुराणेऽपि कोशसङ्कलनं दृश्यते। किन्तु अमरकोशस्य परिवर्तितं रूपमिदमिति विपश्चिदामाशयः। स्वर्गपातालादिवर्गः, अव्ययवर्गः, नानार्थवर्गः, इत्यादिभिः अग्निपुराणस्य शब्दकोशः अमरकोश इव प्रतिभाति। एतदनन्तरं द्वादशशताब्दीयः मङ्खः अमरकोशस्य सरणिमनुसृत्य 'अनेकार्थ-कोशम्' तत्सामयिक एव अजयपालपण्डितः1007 श्लोकैर्युक्तं 'ननार्थसङ्ग्रहम्' दशरूपककर्ता धनञ्जयः 'नाममालाख्यं' कोश-ग्रन्थं च निबबन्धुः।

एनामेव संस्कृतवाङ्मयस्य भव्यां कोशरचनापरिपाटीम् अनुसृत्य केचन विद्वत्कवयः द्विरूपकोशग्रन्थान् विनिर्ममुः। संस्कृतवाङ्मये वैदिकसाहित्ये एवं च लौकिकसाहित्येऽपि ऋषिभिः अनेकैः कविभिश्च एकार्थबोधका एव शब्दाः किञ्चित् परिवर्त्यतत्तत्सन्दर्भेषु उपयुक्ताः। तादृशशब्दानां प्रयोगे पुनः कवीनां कृते अध्येतृणां च कृते सन्देहादिकं नस्यादिति धिया विदुषामुपयोगाय द्विरूपकोशाः विरचिताः। तेषु नैषधकाव्यस्य कर्तुः श्रीहर्षस्य पुरुषोत्तमदेवस्य द्विरूपकोशौ अन्यतमौ। अत्र भट्टोजीदीक्षितस्य 'शब्दभेदप्रकाशः', महेश्वरसूरेः 'शब्दभेदः', शुकदेववर्मणः 'द्विरूपकोशः'इत्यादयश्च वाङ्मये प्रसिद्धाः सन्ति।

श्रीहर्षस्तु

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

क्वचिन्मात्रकृतो भेदो क्वचिद्वर्णकृतोऽपि च ।
क्वचिद्विभक्तिभेदैश्च शब्दानां रूढितः क्वचित् ।।

इत्यादिना द्विरूपकोशस्य प्रयोजनं स्पष्टयकरोत्। अनेनेदमवगन्तुं शक्यते यत् तत्तत्सन्दर्भेषु किञ्चित्परिवर्तनेन द्विधा प्रयुक्तस्य शब्दस्य अर्थभेदो न भवति। तद्द्रढीकर्तुमेव कवयः द्विरूपकोशग्रन्थानपि विरचितवन्तः।

इदानीं संस्कृतपरिषदा प्रकाश्यमाने अस्मिन् द्विरूपकोशसङ्ग्रहे मूलेनसाकं शब्दानां सूच्यपि सुस्पष्टं दत्तमस्ति। अनुसन्धातॄणांजिज्ञासूनां कवीनाञ्च कृते कोशग्रन्थोऽयं महते उपयोगाय भवतीत्यत्र न सन्देहः।

अमुं ग्रन्थं परिशील्य संशोध्य अकाडमी पक्षतः मुद्रापयितुं कृतश्रमः निरन्तरं परिशोधनरतः डा. जोशी सन्तोषकुमारः, शोधसहायकः बहुधा अभिनन्दनीयः।

एतादृशविशिष्टग्रन्थान् अकाडमी पक्षतः प्रकाशयितुमवकाशं कल्पितवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलपतिवर्येभ्यः. अचार्य परमेश्वरनारायणशास्त्रिवर्येभ्यः, एवञ्च संस्थानस्य कुलसचिवमहोदयेभ्यः आचार्य सुब्रह्मण्यशर्ममहोदयेभ्यश्च धन्यवादान् वितरामि ।

आचार्य के. नीलकण्ठम्

निदेशकः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आमुखम्

भाषायाः अधिगमे कोशस्य प्राधान्यमधिकं वर्तते। कोशवानाचार्यः इत्यार्योक्त्या ज्ञायते कोशस्य आवश्यकता। संस्कृतवाङ्मये कोशानां संख्या अधिकैव। नानार्थकोशाः, पर्यायपदकोशाः, एकाक्षरकोशाः इत्येवं रीत्या विभिन्नकोशाः लभ्यन्ते। अस्यां परम्परायां द्विरूपकोशाःअपि अस्मिन् वाङ्मये लभ्यन्ते।

साम्प्रतं संस्कृतअकाडमीद्वारा प्रकाश्यमान द्विरूपकोश-सङ्ग्रहग्रन्थे कोशत्रयं सङ्कलितम् वर्तते। एकः नैषधकारेण श्रीहर्षमहाकविना विरचितः द्विरूपकोशः, द्वितीयस्तु पुरुषोत्तमदेवविरचितः द्विरूपकोशः। तृतीयञ्च अस्यैवापरः द्विरूपकोशः (शब्दभेदप्रकाशः)।

श्रीहर्षमहाकविः

संस्कृतवाङ्मये सुप्रसिद्धः महाकविः श्रीहर्षः। श्रीहर्षस्य परिचयः स्वयं कविना नैषधीयचरिते एवं खण्डनखण्डखाद्यादि ग्रन्थेषु निर्दिष्ट आधाराः एवं दृश्यन्ते -

श्री हर्षो कविराजराजमकुटालङ्कारहीरःसुतः
श्री हीरः सुषवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्। नै.1.145

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

"ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्"।

खण्डनखण्डखाद्यम्

परं द्विरूपकोशमातृकायां तु आधारश्लोकः एवं प्रकारेण दृश्यते।

इत्थं सत्कविराजराजमकुटालङ्कारहीरायित
श्रीहीरात्मभवेन नैषधमहाकाव्योज्ज्वलत्कीर्तिना।
उद्धृत्तप्रतिवादमस्तकतटीविन्यस्तवामाङ्घ्रिना
श्रीहर्षेणकृतं चिरं विजयतां श्रीकोशरत्नं महत्।।

एभिः प्रमाणैःअस्य महाकवेः पिता श्रीहीरः माता च मामल्लदेवी आस्ताम्। एवमेव कन्याकुब्जेश्वरस्य जयचन्द्रस्य आस्थानपण्डितरूपेणासीदिति, एवमेव कवेरस्य कालः द्वादश शतकोत्तरार्धभाग इति च उपर्युक्तप्रमाणैः ज्ञायते। कविनानेन नैके ग्रन्थाः रचिताः।ते च

स्थैर्यविचारप्रकरणम्, विजयप्रशस्तिः, खण्डनखण्डखाद्यं, गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः, अर्णवर्णनम्, छिन्दिप्रशस्तिः, शिवशक्तिसिद्धिः, नवसाहसाङ्कचरितचम्पूः, नैषधीयचरितम् द्विरूपकोशः इत्यादयः ।

पुरुषोत्तमदेवः- अमरकोशपरिशिष्टरूपस्य त्रिकाण्डशेषस्य कर्ता पुरुषोत्तमदेवःवङ्गदेशीयः, हलायुधवंशोत्पन्नः त्रयोदशशतकस्योत्तरार्धकालीन इति ज्ञायते। अनेन महाशयेनहारावली,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एकाक्षरकोशः, सकारभेदः, जकारभेदः भाषावृत्तिः, शब्दभेद प्रकाशः, द्विरूपकोशः इत्यादि नैके ग्रन्थाःविरचिताः।

श्रीहर्षस्य द्विरूपकोशमातृकाः

Descriptive catalogue of the sanskritmanu-scripts in the Adayar library इत्यस्मिन् ग्रन्थेषष्टभागेक्रमसंख्या 814 तः 820 पर्यन्तं श्रीहर्षकृत द्विरूपकोशाः षट् मातृकाः निर्दिष्टाः।एषु 814 तम मातुकयामेव पुष्पिका एवं कोशपरिचयः दृश्यते। पृष्टसंख्या 338-339।

तत्र कोशस्यारम्भः एवं वर्तते –

प्रबोधमाधातुमशाब्दिकानांकृपामवाप्तुं रचितो विचार्य।
द्विरूपकोशो रचितो विचार्य बहुप्रबन्धस्थितशब्दभेदान् ।।1।।

ज्ञात्वा च पूर्वप्रचुरप्रयोगान् प्रामाणिकोदाहरणानि मत्वा ।
रूपादिभेदेषु विलक्षणेषु विचक्षणो निश्चिनुयात्सुशब्दान्।।2।।

द्विलिङ्गता प्रत्ययहल्जभेदात्सपञ्चकद्वित्रिचतुःप्रकारान् ।
भूम्येकवाचित्वमपीह वाचांश्रीहर्षसूरिर्वितनोति कोशे ।।3।।

क्विचिन्मात्रकृतो भेदः क्वचिद्वर्णकृतोऽपि च ।
क्विचिद्विभक्तिभेदैश्च शब्दानां रूढितः क्वचित् ।।4।।

विद्यादगारमागारमपगामापगामपि ।
अरातिमारातिमथश्रमः श्रामः प्रकीर्तितः।।5।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भवेदमर्ष आमर्षः अङ्कुरोऽङ्कूर एव च ।
अन्तरिक्षं चान्तरिक्षमगस्त्योऽगस्तिरित्यपि।।6।।

समाप्तिः -

शैवालं शैवलं चापि शैवालः शैवलस्तथा ।
शिवालं चेति रूपाणि पञ्चधा परिकथ्यते ।।
इत्थं सत्वकिराजराजिमकुटालङ्कारहीरायित-
श्रीहर्षात्मभवेन नैषधमहाकाव्योज्ज्वलन्मूर्तिना ।
उल्लुप्रतिवादिमस्तकतटीविन्यस्तवामाङ्घ्रिणा
श्रीहर्षेण कृतो द्विरूपविलसत्कोशः सतां श्रेयसे ।।

अडयार् ग्रन्थालस्य केटलाग् ग्रन्थे निर्दिष्टप्रकारेण एतासु षट्सु मातृकासु ग्रन्थलिप्यां लिखित मातृकाम् आधारी-कृत्य, तेलुगुलिप्यां कोशोऽयं प्रकाशितः इति ज्ञायते। एवं मुम्बयि , वाराणस्याञ्च कोशोऽयं प्रकाशितः इति च ज्ञायते। कोशगतश्लोकसंख्या 222 इति ज्ञायते ।

प्रस्तुतप्रकाश्यमानग्रन्थस्य आधारभूतमातृकाविशेषाः

प्रस्तुत द्विरूपकोशसङ्ग्रहे प्रकाश्यमान श्रीहर्षकृत द्विरूपकोशः ओद्दिराजु सोदरुलु इति नाम्ना प्रसिद्धौ सोदरौ ओद्दिराजु सीतरामचन्द्ररावः, ओद्दिराजु राघवरंगारावः।आभ्यां लिखितप्रतिः एतयोः परिवारजनः आचार्य मुरलीधररावःपरिषदे

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

दत्तवान्। तां लिखितप्रतिम् आधारीकृत्य साम्प्रतं ग्रन्थोऽयं प्रकाश्यते ।

अस्यां मातृकायां श्लोकाः न सन्ति। केवलं पदसूची एव वर्तते। सूच्यां श्लोकगत पूरकपदानि सन्ति। तान्याधारीकृत्य श्लोकाः ग्रथिताः। पुष्पिकां विहाय तेषां संख्या 253।

मुम्बयि, एवं वारणास्यां च तेलुगुलिप्यां प्रकाशितग्रन्थ श्लोकसंख्या 222,परं प्रस्तुतग्रन्थश्लोकसंख्या 253 अतः अनयोः द्वयोः ग्रन्थयोःश्लोकसंख्ययोः भेदः दृश्यते ।

द्वितीयः द्विरूपकोशः–पुरुषोत्तमदेवः

अयं च द्विरूपकोशः पुरुषोत्तमदेवविरचितः। अयं च कोशः अभिधानसङ्ग्रहनामके संस्कृतप्राचीनकोशग्रन्थसमुच्चये प्रथमखण्डे 1889 तमे वर्षे निर्णयसागराख्ययन्त्रालये प्रकाशितः। ततः द्वादशकोशसङ्ग्रहे 1929 तमे वर्षे प्रकाशितः। अस्मिन् कोशे सप्तपञ्चाशत् श्लोकाः सन्ति। आहत्य पदानां संख्या 571। अस्मिन् कोशे न केवलं द्विरूपपदानि अपि तु त्रिरुपानि एवं चतूरूपानि पदानि दृश्यन्ते तानि च

1. खाल्विटः-खल्विटः- खल्लीटः- 65/66
2. धुपित्तं- धूपितं-धूपायितं -36
3. पणायितं -पणितं- पनितं -पनायितम् –38
4. बह्वाम्पि - बह्वम्पि - बह्वापा –55

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

5. भूमिः-रजनिः- अवनिः - 11
6. लुपः- लोलुपः- लोलुभः- 53

तृतीयःद्विरूपकोशः(शब्दभेदप्रकाशः)-पुरुषोत्तमदेवः

पुरुषोत्तमदेवस्यैवअपरः द्विरूपकोशः। कोशेऽस्मिन् सप्तपञ्चाशत् श्लोकाः सन्ति। कोशोऽयं द्वादशकोशसङ्ग्रहे1929 तमे वर्षे प्रकाशितः।तत्र पुष्पिका एवं वर्तते- "इति पुरुषोत्तमदेवकृतः शब्दभेदप्रकाशः सम्पूर्णः"।

इतरे द्विरूप-शब्दभेदकोशाः

संस्कृतवाङ्मये अन्ये बहवः द्विरूपकोशाः सन्तीति, एन्.सि.सि. ग्रन्थाधारेण ज्ञायते। ते च कोशाः

1. शब्दभेदप्रकाशः -भट्टोजिदीक्षितः,
2. शब्दभेदप्रकाशःमहेश्वरसूरिः, (अयं च ग्रन्थः ज्ञानविमलोपाध्यायप्रणीतटीकयोपेतःसुरतवर्तिश्रीरांदेव रोड, जैन सङ्घद्वारा 2010तमे वर्षे प्रकाशितः)।
3. शब्दभेदः अथवा शब्दरत्नाकरः- साधुसुन्दरगणिकृतः,
4. द्विरूपकोशः- पुरुषोत्तमदेवः,
5. द्विरूपकोशः-शुकदेवशर्मन्। (N.C.C.Volume-9) पृष्टसंख्या209,N.C.C.Volume -12 पृष्टसंख्या 147)

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

6. द्विरूपकोशः- अज्ञातकर्तुकः N.C.C.Voume-10
पृष्टसंख्या 209,

7. द्विरूपकोशः- श्रीहर्षः - लघुसंस्करणम् अत्र 57 श्लोकाः सन्ति।(संस्कृतकोशशास्त्रोंकीआयाम् - सत्यपालनारंग् पृष्टसंख्या 187)

रुपभेदे अथवा द्विरूपनिर्माणे कारणं किं ?

श्रीहर्षः स्वस्य द्विरूपकोशारम्भे द्विरूपनिर्माणकारणमेवमाह-

किचिन्मात्रकृतो भेदः क्वचिद्वर्णकृतोऽपि च ।
किचिद्विभक्तिभेदैश्च शब्दानां रूढितः क्वचित् ।।4

- केषुचनस्थलेषु मात्रया स्वरव्यञ्जनादिना भेदः। अरामः, आरामः।
- क्वचित् अक्षरैः भेदः वर्णभेदः इत्युच्यते । प्रतिश्याय-पतिश्याय ।
- विभक्तिभेदः
- रूढितः–शिष्टप्रयोगवशात्

महेहेश्वरसूरिविरचित शब्दप्रभेद- ग्रन्थे द्विरूपनिर्माणकारणम् अन्यथा एवमुक्तम्

क्वचिन्मात्रकृतो भेदः क्वचिद्वर्णकृतोऽत्र च ।
क्वचिदर्थान्तरोल्ले-खाच्छब्दानां रूढितः क्वचित् ।।

शब्दप्रभेदः3

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

- केषुचनस्थलेषु मात्रया स्वरव्यञ्जनादिना भेदः अरामः, आरामः, वर्णैःयः भेदः भवति स वर्णभेदः इत्युच्यते। अवश्यःअवश्यायः, उत्तमंअनुत्तमम् इत्येवं प्रकारेण।
- अर्थान्तरलेखात् भेदः मर्हिरःमुहुरः ।
- रूढितःशिष्टप्रयोगवशात् ।

कोशविशेषाः

श्रीहर्षमहाकवेः द्विरूपकोशे न कवेलं द्विरूपानि अपि तु त्रिरूपानि चतूरूपानि, पञ्चरूपानिपदानि वर्तन्ते।

द्विरूपाः

अराति-आराति 4 आर्यः – अर्यः 14

ऊर्मिः- ऊर्मी 25 कुर्दनं- खुर्दनं 31

त्रिरूपाः

अङ्कणम् - अङ्गणम् - अङ्गणा 185

उदं- उदकं- दकं 189

चतूरूपाः

अग्रं - अग्र्यं- अग्रीयं- अग्रियम् 225

कौतुकं- कुतुकं- कौतूहलं - कुतूहलं 228

पञ्चरूपाः

कंडूयनं-कूंडूया- कंडूः -कंडूती- कंडुती 249

लोलुपः- लोलुभः- लोलः- लंपटः- लालसः 252

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कोशगतपदानां संख्या

द्विरूपपदानां संख्या	772x2 = 1544
त्रिरूपपदानां संख्या	92x3 = 276
चतूरूपपादानां संख्या	47x4 = 188
पञ्चरूपपदानां संख्या	10x 5 = 50
आहत्य पदानां संख्या	2058

विभिन्नकोशेषु द्विरूपपदानि

पुरुषः पूरुषे साङ्ख्यज्ञे च पुन्नापपादपे ।।

मेदिनी - षान्तः- 41

कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गधिपानके ।।

मेदिनी– षान्तः- 10

कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गधिपानके ।।

मेदिनी– शान्तः- 6

दोषःस्याद्द् दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि च।

मेदिनी –षान्तः-15

दयिता, प्रतीपदर्शिनी कान्ता वशा महिला महेला च।

धनंजयनाममाला 32

चञ्चुश्चञ्चूस्तथा त्रोटिर्डयनं गगने गतिः।।

हलायुधकोशः- 240

पुमान्पञ्चजनो ना च पुरुषः पूरुषस्तथा विट् ।

हलायुधकोशः- 331

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भुजगभुजङ्गकुम्भीनसपन्नगनागभोगिनः।

हलायुधकोशः –640

पुनर्भवः पाणिरुहो महाराजः पुनर्नवः।

वैजयन्ती 76

पुनर्नवा च रक्तायां तस्यां योग्या कटिल्लका ।
श्वेतायां वृश्चिकोऽल्पायां दीर्घपत्री विटाटिका ।।

वैजयन्ती -149

बन्धूकोऽस्त्री बन्धुजीवे बन्धुकः पीतसालके ।।

शिवकोशः- 38

विभिन्नग्रन्थेषु द्विरूपपदप्रयोगाः

फेरुः –शृगालः

गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि ।
यदि निर्यान्ति ते नूनं फेरुराजगृहोपमाः।।

भागवतम् 8-16-7

फेरवः- शृगालः

नृत्यतां तरतां रक्ते नदतां चोत्सवाय सः।
शूराणां फेरवाणाञ्च भूतानाञ्चाभवद्रणः।।

कथासरित्सागरे 47-53

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भाषणम् (क्ली)–

भाष् भावे ल्युट्। संलापो भाषणं मिथःइत्यमरः।

हास्यलोभभयक्रोध प्रत्याख्याने निरन्तरम्।

आलोच्य भाषणेनापि भाषयेत् सूनृतं व्रतम् ।।

सर्वदर्शनसंग्रहे अर्हतमतम् ।

भाषा (स्त्री)

भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयुज्यते इति ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।

संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैरर्थं शिष्यानुरूपतः।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः।

अयं च द्विरूपकोशसङ्ग्रहग्रन्थः संस्कृतप्रेमिणां, भाषाध्येतृणां विशेषतया कवीनाम् अत्यन्तोपयोगकरः भवतीति आशासे।

सुहृज्जनसुधीविधेयः

डा. सन्तोषकुमारः जोशी

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

उमारमण सुत्राम विरिञ्च्यादि सुराञ्चितम् ।
समस्तविघ्नहन्तारमर्वाणनमहंभजे ।।

द्विलिङ्गताच्प्रत्ययहल्कृतां भिदांसपञ्चकद्वित्रिचतुःप्रकारात् ।
भूमैकवाचित्वमपीहवाचांश्रीहर्षसूरिर्वितनोति कोशे ।।

भवेदन्धुः तथान्धस्यादहिस्त्वहिकोऽपि च ।
भवेदन्धं कबन्धं चाप्यहो आहो प्रकीर्तितः।। ।।1।।

अरेचारेऽस्त्रमास्त्रं स्यादन्त्यश्चान्तोऽश्रुचास्रुवत् ।
आर्द्रमार्द्रंचाभ्रमाभ्रमम्लश्चाम्लः प्रकीर्तितः।। ।।2।।

अट्टश्चाट्टलकश्चस्यादळिराळिश्चकथ्यते ।
आपूपश्चैवपूपश्चस्यादप्पतिरपांपतिः।। ।।3।।

विद्यादगारमागारमपगामापगामपि ।
अरातिमारातिमथो अगस्त्योऽगस्तिरेव च ।। ।।4।।

भवेदमर्ष आमर्षोऽप्यळीकमळिकं तथा ।
अन्वयश्चान्ववायस्यादक्षतिश्चाक्षतं तथा ।। ।।5।।

अध्युष्टं चाप्यध्युशितमभ्यूषोऽभ्युष एव च ।
अप्सरा आप्यप्सरस अगुरुश्चागरुस्तथा ।। ।। 6।।

अवाची स्यादपाची चाप्यररं चाररी तथा ।
अवन्तिश्चाप्यवन्तीस्यादर्गळाचार्गळं तथा ।। ।।7।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भवेदश्रीलमश्लीलमञ्चलं चाञ्चलं समे ।
शुष्केऽप्यकालमाकालमन्तिकश्चान्तिकापि च ।। ।।8।।

स्यादन्वितं तथाऽन्वीतममिषं चामिषं तथा ।
अवनीचावनिः प्रोक्ताऽजगरोऽजगलो भवेत् ।। ।।9।।

अवमानोऽपमानस्स्यादघमर्षोऽघमर्षणम् ।
अहंकारश्चहंकारो अवहेळावहेळना ।। ।।10।।

भवेदक्षोहिणी चम्वा अक्षौहिण्यपि गीयते ।
अकूपारश्च कूपारोऽटरुषश्चाटरूषवत् ।। ।।11।।

अहंवीरश्च हंवीरो प्यवश्याय स्त्यवश्ययः।
अनड्वाही चानडुही चापतीर्थं पतीर्थवत् ।। ।।12।।

आपोगण्डस्तु पोगण्डोऽपिधानं पिधानकम्।
अवतारश्चावतरोऽवहितं वहितं तथा ।। ।।13।।

अन्तरिक्षंचान्तरीक्षमार्यश्चार्यः प्रकीर्तितः।
आटिरातिर्भवेच्चाहितुण्डिकोऽप्यहितुण्डिकः।। ।।14।।

आशीराश्याजिराजीस्यादाळिश्चाळीच कथ्यते ।
आश्रिरश्रिर्निगदिता स्यादायुस्त्वायुषा सह ।। ।।15।।

आपश्चैवापसातुल्याः स्यादाहतमनाहतम् ।
आतिथ्यं चातिथेयञ्च स्यादावासस्त्ववासवत् ।। ।।16।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आवालमालवालञ्च स्यादालस्योऽलसोऽपि च ।
आलापस्यादालपनमाप्लावश्चाप्लवस्तथा ।। ।।17।।

आमिक्षास्यादमिक्षा चाप्यासान्यास्थानमित्यपि ।
आश्रयाशोप्याश्रयाशो भवेदान्वीषकीतथा ।। ।।18।।

आन्वीक्षकी समौ चारग्वधाऽरागवधौ स्मृतौ ।
स्यातामाकारणाकारा विष्टमीष्टमपिस्मृतम्।। ।।19।।

इन्दिरास्यात्तथेन्दीरा पिंगुदीचेंगुदोऽपि च ।
इषिकास्यादिषीका च स्यादीषेशा तथैव च ।। ।।20।।

ईश्वरी चेश्वराचस्यादुतमूतमपिस्मृतम् ।
उक्थमुक्थ्यमपिप्रोक्तमुषाप्यूषानिगद्यते ।। ।।21।।

उल्मूकमुल्मुकं प्राहुरुषणं तूषणं तथा ।
उषरं स्यादूषरञ्च स्यादुदारोऽनुदारवत् ।। ।।22।।

उत्तमोऽनुत्तमश्चस्यादुदग्रश्चानुदग्रवत् ।
भवेदुत्थानमुत्तानमुर्वशीचोर्वसी तथा ।। ।।23।।

भवेदुल्लोच ऊल्लोच उन्नायश्चोन्नयस्तथा ।
उशीरोऽप्युशिरश्चस्यादुच्छ्रायोप्युच्छ्रयस्तथा ।। ।।24।।

उन्दुरुश्चाप्युदीरुस्यादुदूखलमुलूखलम् ।
ऊर्मिश्चोर्मीतथोरुस्यादूरूऋश्यश्चऋष्यवत् ।। ।।25।।

 Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ऋषिश्चापि ऋषीचस्यादृभूकऋभुकस्तदा।
ऋश्यप्रोक्ता ऋष्यप्रोक्ताप्येथमाहुस्तथेधसा ।। ।।26।।

ऐलबिलश्चैडबिडऔशीरं चौशिरं तथा ।
कंगुःकंगूश्च कथिता कोषःकोश कषा कशा ।। ।।27।।

क्रिमिःकृमिस्तथा कर्षः करिषस्याकुथः कुथा ।
भवेत्कक्ष्या च कक्षा च क्रोडा क्रोडं प्रकीर्तितम् ।। ।।28।।

केळी केळिरपिप्रोक्ता काषं काशं प्रचक्षते ।
भवेत्कुणिश्च कूणिश्च कारूः कारुरपिस्मृतः।। ।।29।।

भवेत्कलिश्च कलिका कुपः कूपः प्रकीर्तितः।
क्लिष्टं क्लिशितमप्याहुः क्रीतं क्रीणं प्रकीर्तितम् ।। ।।30।।

कहली काहली चस्या त्कुमुदं कुमुदोऽपि च ।
कवाटं च कपाटं च कुर्दनं खुर्दनं समम् ।। ।।31।।

कलशः कलसश्चैव कृशरः कृसरोऽपि च ।
कर्मीणोऽपि च कर्मीरः कुबरः कूबरोऽपि च ।। ।।32।।

कुद्दालश्च कुदालश्च करिण्यां कारिणीति च ।
कुशलं कुसलं चापि कोसलोत्तरकोसला ।। ।।33।।

कपोणिः कपणिश्चापि किलिञ्जिश्च किलिञ्जिकः।
ककुदं ककुदस्याहुःकटकं कटकस्तथा ।। ।।34।।

कमलं कमलोवापि कर्षकः कृषकोऽपि च ।
कंदळं कंदळी च स्यात्कदली कदलस्तथा ।। ।।35।।

कंखणश्चापि कंखाणः कोंकणश्चापि कोंकणः।
किम्मीरोपि किम्मीरस्यात् काकणी काकणिस्तथा ।। ।।36।।

कंधरा कंधरश्चस्यात् करम्भश्च करम्भया ।
कुर्कुरः कुक्कुरोऽपिस्यात् कुसुमं सुम इत्यपि ।। ।।37।।

कर्बुरश्चापि कर्बूरः करकः करकापि च ।
कराटश्च कराटिश्च किलिनी किलणी तथा ।। ।।38।।

कमनः कामनश्चापि केसरो नागकेसरः।
करेटुः कर्करेटुश्च कोरकं कोरकोऽपि च ।। ।।39।।

कल्माषश्चापि कल्मासः करीटं च किरीडवत् ।
किसरः केसरश्चस्यात् करटश्च कटस्तथा ।। ।।40।।

कृपटंच कृपीटञ्च करभोऽपि करंभकः।
कंदरः कंदरा च स्यात् कैकेयी केकयीति च ।। ।।41।।

करवालः करपालः किकिदीविः किकीदिविः।
कौलटेयः कौलटेरः कृष्णशारो भवेत्तथा ।। ।।42।।

कृष्णसारः कराटीन कलाटीनौ समौस्मृतौ ।
कालनेमिः कालनेमी भवेत्कौमुदकी तथा ।। ।।43।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कौमोदकी कान्यकुब्जं कन्याकुब्जमपि स्मृतम् ।
खड्गं खड्गः खनी च स्यात् खनिः खेदश्च खेदनम्।। ।।44।।

खरास्यात् खलिकाचापि खुरकः क्षुरकस्तथा ।
खलिनं च खलीनञ्च क्षुरप्रस्यात् क्षुरप्रकः।। ।।45।।

खण्डपर्शुः खण्डपरशुः गुप्तं गोपायितं तथा ।
गूढं गूढो गुरुर्गुर्वी गृध्नुर्गध्नन इत्यपि ।। ।।46।।

गर्तो गर्ता गिरा गीश्च गृहाश्च गृहमुच्यते ।
गवी गौश्च ग्रसो ग्रासो गोदा गोदावरीत्यपि ।। ।।47।।

गन्धो गंधा ग्रहो ग्राहः गुंभो गुंभनमुच्यते ।
गंधर्वोऽपि च गान्धर्वो गाण्डीवं गांडिवं तथा ।। ।।48।।

गुग्गुलूर्गुग्गुलोऽपिस्यात् गंभीरं च गभीरवत् ।
गारुडो गरुडश्चस्यात् ग्रथितं ग्रंथितं समे ।। ।।49।।

ग्रथनं ग्रन्थनंचापि भवेद्गोनासगोनसा ।
गरळं गरमप्याहुर्गणना गणनं तथा ।। ।।50।।

गिरीशो गिरिशश्च स्यात् गिरितं गळितं समे ।
गोधिकाचापि गुधिका गीर्वाणो गीर्वणोऽपि च ।। ।।51।।

गन्धवाहो गन्धवहो गंडभेरुंडवत्स्मृतः।
भेरुण्डश्चाथ घटवत् घटीचापिप्रकीर्तिता ।। ।।52।।

घ्राणं घ्रातमपिप्रोक्तं घटीच घटिका तथा ।
घनो घनाघनश्चापि चंचुश्चञ्चूः प्रकीर्तिता ।। ।।53।।

चोरि श्चौरिश्चटुश्चाटु श्चोलश्चौलश्चमुश्चमूः।
चेटिश्चेटी चरश्चारः चव्यञ्च चविकेत्यपि ।। ।।54।।

चितिश्चापि चिता चेष्टा चेष्टश्चूडा च चूडवत् ।
चंडालोपि च चांडाल श्चमसश्चामसस्तथा ।। ।।55।।

चरित्रं चरितं चापि चुलूकं चूलकं तथा ।
चिन्तनी चिंतनं चापि चमरुश्च चमूरुवत् ।। ।।56।।

चेकुरः चिकुरश्चापि चपलं चापलं तथा ।
चटूकं चटुकं प्रोक्तं चञ्चलं चलमित्यपि ।। ।। 57।।

चिपुटश्चिपुटिश्च स्यात् चातुर्यं चातुरीति च ।
चक्राङ्गी चापि वक्राङ्गी चतुरश्चातुरस्तथा ।। ।।58।।

चरणं चरणश्चस्यात् चिरत्नञ्च चिरन्तनम् ।
चणसूत्रं भवेदेव शणसूत्रमपिस्मृतम् ।। ।।59।।

छदश्च च्छदनं छन्नं छादितं स्यात् जरा जराः।
ज्येष्ठो ज्यैष्ठो जपो जापो जोषा योषा जडं जलम् ।। ।।60।।

ज्योत्स्ना ज्योत्स्नी तथा प्रोक्ता जाया यायापि कीर्तिता ।
जिह्वा जिंहापि कथिता जृम्भा जृम्भणमित्यपि ।। ।।61।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

जतुकास्याज्जतूकापि ज्योतिषं ज्यौतिषं तथा ।
जठरो जटरश्चस्याज्जटायुश्च जटायुषा ।। ।।62।।

जामाताापि च यामाता जटीलो जटिलोऽपि च ।
जांबवान् जंबवोऽपिस्याज्जंबूरो जम्बुकोऽपि च ।। ।।63।।

जीवनं जीवनाचापि जरायुस्स्याज्जरायुषा ।
जयनं च जयश्चापि झर्झरो जर्झरस्तथा ।। ।।64।।

जतुकञ्च जतुप्रोक्तं जवनञ्च जवस्तथा ।
झल्लरी झल्लरिश्चापि डंबो दंबो ढुली धुली ।। ।।65।।

डिंडीरो डिंडरोऽपिस्यात् ढक्कि ढक्का च कथ्यते ।
तलस्तालस्तृषा तृष्णा तालस्ताडस्तनुस्तनूः।। ।।66।।

तोकं तोकस्त्वचा त्वक्क तन्द्री तन्द्रा तुषस्तुषः।
तप्तं च तपितं त्रातं त्राणं चापि तटी तटम् ।। ।।67।।

तिष्यस्त्रिष्यस्त्विषात्विड्व तारा तारमपि स्मृतम् ।
तपश्च तपसा प्रोक्ता तमश्च तमसा तथा।। ।।68।।

तुङ्गंतु तुगमप्याहु सैमस्तेम स्तटित्तडित् ।
तपिञ्छमपि तापिञ्छं तरुणी तलूनीति च ।। ।।69।।

त्रापुषं त्रापुषश्चस्यात् त्रिणता त्रृणितापि च ।
तारकं तारकाचापि त्र्यम्बकश्च त्रियम्बकः।। ।।70।।

तमिस्रं च तमिस्रा स्यात् तिमिरं तिमिरस्तथा ।
तपनस्तापनोऽपिस्यात्तामसी तामसं तथा ।। ।।71।।

तिमितं स्तिमितं चापि तिलिप्सस्यात्तिलित्सवत् ।
तरणिस्तरणी चापि तुवरस्तूवरोऽपि च ।। ।।72।।

तनूरुहं तनुरुहं तामलिप्ताभवेत्तथा ।
दामलिप्ता तैलपेजः तिलपिञ्जोऽपिच स्मृतः।। ।।73।।

दोर्दोषा द्यौर्दिवं प्रोक्तं द्वार्द्वारमपि कथ्यते ।
दृग्दृशा च तथा दूती दूतिर्दासश्च दाशवत् ।। ।।74।।

दांतं च दमितंचापि दिष्टिर्दिष्टिरपिस्मृता ।
भवेद्दवश्च दावश्च दोला डोला च कथ्यते ।। ।।75।।

स्याद्दाराचापि दाराश्च दूत्यं दौत्यमपिस्मृतम् ।
द्रोणी दोणी च दासेर दासेयौकथिताविमौ ।। ।।76।।

दम्पती जम्पती चापि दूषणा दूषणं तथा ।
द्युसदस्स्युर्दिविषदो द्रुहीणो द्रुहिणस्तथा ।। ।।77।।

दाडिमी दाडिमश्चापि दारिद्रश्च दरिद्रवत् ।
ध्वांक्षो द्वांभो धुतं धौतं धनी धनिक एव च ।। ।।78।।

धूम्रश्च धूमलश्चापि धृष्टो धृष्णुरपिस्मृतः।
भवेद्धम्मिल्ल धम्मेल्लौ धवित्रं स्याद्दवित्रकम्।। ।।79।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

धूपायितं धूपितं च नगश्च नगसा समः।
नाभी नाभिनिशा निद्व नृत्तं नृत्यञ्च कथ्यते ।। ।।80।।

नयश्च नयनं चापि नतं चानतमित्यपि ।
ननंदा च ननांदा च निमेषो निमिषोऽपि च ।। ।।81।।

नीलंगुरपि नीलाङ्गुर्नारको नरकस्तथा ।
निशीतं निशितश्चापि नटनं नाटनं तथा ।। ।।82।।

निलयश्चालयश्चापि निकृत्तिर्निकृतिस्तथा ।
नारङ्गमपि नार्यङ्गं नगरी नगरं तथा ।। ।।83।।

निचकी नैचकीचस्यान्निगदश्च निगादवत्।
निर्ऋतिर्नैर्ऋतिश्चापि निक्वाणो निक्वणस्तथा ।। ।।84।।

नेदिष्टोऽपिच नेदीया न्निनदश्च निनादवत् ।
भवेन्नियंता यंता च निहाकानिहकापि च ।। ।।85।।

नैवेद्यं च निवेद्यं च निकुञ्जः कुञ्ज एव च ।
नडमीनो नलमीनो नारायण नरायणौ ।। ।।86।।

नीराजनं तथा नीराजनाच परिकीर्तिता ।
प्राग्र्यः प्राग्रसरश्चापि पङ्गुः पङ्गूश्चकथ्यते ।। ।।87।।

पृश्निश्च पृश्निपर्णी च प्रावृट् प्रावृषया सह ।
पर्शुश्च पर्शुका चापि प्लिहा प्लीहागदेऽपि च ।। ।।88।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पुष्यः पौषस्तथा पूर्णं पूरितं च प्रकीर्तितम् ।
पिष्टं च पिषितं प्रुष्टं प्लुष्टञ्चापि पविर्भविः।। ।।89।।

प्रायश्च प्रायसा तुल्यः पर्घस्स्यात् परिघस्तथा ।
पुरश्च पुरतः प्रोक्तं पथः पंथाश्च कथ्यते ।। ।।90।।

भवेत्पांशुश्च पांसुश्च प्राणाः प्राणोऽपि च स्मृतः।
प्रत्नं प्रतनमप्याहु प्रज्ञः प्राज्ञश्च गद्यते ।। ।।91।।

प्रघाणः प्रघणश्चापि पतङ्गः पतगस्तथा ।
प्राचीनं प्राचीरमपि पालाशश्च पलाशवत् ।। ।।92।।

प्रियालस्यात् पियालश्च परेतः प्रेत उच्यते ।
पत्रङ्गमपि पत्राङ्गं परशस्पर्शमेव च ।। ।।93।।

पूरुषः पुरुषश्चापि परशूः परशुस्तथा ।
प्रततिर्व्रततिश्चापि प्रादेशोऽपि प्रदेशवत् ।। ।।94।।

पिटकः पेटकश्चापि पललं पलमित्यपि ।
पृथुलं पृथु चापि स्यात् प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।। ।।95।।

स्यात्पलांडुः पलाण्डुश्च प्रचेताश्च प्रचेतसः।
पल्यङ्किका च पल्यङ्कः प्रक्काणः प्रक्कणोऽपि च ।। ।।96।।

प्रियाळूस्यात् प्रियाळुश्च पाटली पाटला तथा ।
पुळिंदस्यात् पुलिंदोऽपि पृषतः पृषदित्यपि ।। ।।97।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रत्यूषः प्रत्युषश्चापि परिखा परिघासमे ।
पालना पालनं चापि पांसुला पांशुला तथा ।। ।।98।।

भवेत्पतत्रं पत्रं च पाण्डित्यं पाण्डिती तथा ।
स्यात्पल्लवः पल्लविकः पुलकश्च पुलो भवेत् ।। ।।99।।

पोतवाहः पोतवहः पुनर्वसू पुनर्वसुः ।
पारङ्गतं पारगतं पतद्ग्राहः पतद्ग्रहः ।। ।।100।।

पराक्रमो विक्रमश्च प्रतीचीनं प्रतिञ्चनम् ।
पारावतः पारवतः प्रतिश्रायः प्रतिश्रयः ।। ।।101।।

प्रतिकारः प्रतीकारः पृषदश्वभवेदपि ।
पृषदश्यः पृष्पवन्तौ पुष्पवद्भ्यां समौ स्मृतौ ।। ।।102।।

परीसृता परिसृता भवेत्पाटच्चरस्तथा ।
पाटच्चारः परीरंभः परिरम्भो निगद्यते ।। ।।103।।

भवेत्प्रोष्टपदा भाद्रपदा परिमळस्तथा ।
परीमळःपरिवृतः परीवृत अपीरितः ।। ।।104।।

परिहासः परीहासःपारिप्लवपरिप्लवौ ।
प्रतिहारः प्रतीहारो भवेत्पारं परी तथा ।। ।।105।।

पारंपर्यमपिप्रोक्तं फलञ्च पलितं मतम् ।
फेला फेलिरपिप्रोक्ता फुल्लस्संफुल्ल इत्यपि ।। ।।106।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भवेत्फालंच भालं च फलितं फालितं तथा।
फेरवश्चापि पेरुश्च फुल्गुनः फाल्गुनोऽपि च।। ।।107।।

बुसोऽपि स्यात् बुषश्चापि बाहुर्बाहा बुको बकः ।
बुद्धं बुधितमप्याहुर्बृसीचापि भृषीतथा ।। ।।108।।

भवेद्ब्राह्मी ब्राह्मणी च बाणि बाणो बको बकः।
बोधी बोधिद्रुमश्चापि बर्ही बर्हण उच्यते ।। ।।109।।

बर्हिश्च बर्मिरशुष्मा च बिसं विसमितीरितम् ।
ब्राह्मीको ब्राह्मिकश्चापि बन्धूरं बन्धुरं समम् ।। ।।110।।

बिम्बोष्ठं चापि बिम्बौष्ठं बंधूरं बंधुकं तथा ।
बिब्बोकं चापि बेब्बोकं बहुलं बहुचेत्यपि ।। ।।111।।

बलाकाच वलाकाच बिडौजाश्च बिडौजसः।
बलारिश्च वलारिश्च बिडालश्च बिडारवत् ।। ।।112।।

बान्धवं बन्धुमप्याहुः बलाहक वलाहकौ ।
बीजापूरो बीजपूरो भिन्नं भेदितमित्यपि ।। ।।113।।

भूष्णुर्भविष्णुर्भूमिश्च भूमी च स्यात् भुजा भुजः।
भीरुर्भीरूर्भरो भारः भा भाः भूषा च भूषणा ।। ।।114।।

भृतिर्भृत्या भगो भागो भाषा भाषणमित्यपि ।
भाद्रभाद्रपदौ तुल्यौ भ्राणो भ्रूणः प्रकीर्तितः।। ।।115।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भगिनी भागिनी चापि भरता भारती तथा ।
भैषज्यं भेषजं चापि भूधरश्च धरोऽपि च ।। ।।116।।

भृङ्गारुश्चापि भृङ्गारो भर्त्सनं भर्त्सना तथा ।
भाण्डीरश्चापि भंडीरो भवेत् भृङ्गरजस्तथा ।। ।।117।।

भृङ्गराजोऽपि कथिते मेधिर्मेधी महिर्मही ।
महश्च महसाप्रोक्तो मृष्टं ख्लिष्टमपिस्मृतम् ।। ।।118।।

मणिर्मणीभवेन्माहो महश्च स्यात् मघो मखः ।
मुस्ता च मुस्तकश्चापि मस्तो मस्तक उच्यते ।। ।।119।।

मुनिश्चस्यात् मुनीचापि मुदुर्मृद्वी तथैव च ।
मसूरो मसुरश्चस्यात् मूसलं मुसलं तथा।। ।।120।।

मद्गलो मुद्गलोऽपिस्यात् मद्गरो मुद्गरस्तथा ।
महिला च महेला च मंदिरं मंदिरापि च ।। ।।121।।

स्यान्मार्गितञ्च मृगितं मार्जनञ्च मृजातथा ।
मृदुलं मुद्रु च प्रोक्तं मञ्जुलं मञ्जुचेत्यपि ।। ।।122।।

मंगल्यमपि मांगल्यं मतल्लिश्च मतल्लिका ।
मकुरो मुकुरश्चापि मंसलो मंसलोऽपि च ।। ।।123।।

मिहीका मिहिकादस्यात् मिहिरो महिरस्तथा ।
मण्डूकश्चापि माण्डूको मकुलो मुकुलस्तथा ।। ।।124।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मथुरा मधुराचापि मंथरो मंदरस्तथा ।
मर्दळो मद्दळश्चैव मध्यमं मध्य इत्यपि ।। ।।125।।

मृणाळं च मृणाली च मंधनं मधनं समम् ।
मञ्जरिर्मञ्जरी च स्यात् मघवा मघवांस्तथा।। ।।126।।

मार्जालश्चापि मार्जारो मुषितं मुष्टमित्यपि ।
मण्टपो मण्डपश्चापि मासारश्च मसारवत् ।। ।।127।।

मादनश्चापि मदनो मुकुंदः कुंद एव च ।
मलकश्चाप्यामलको मृद्वीका मृद्विकापि च ।। ।।128।।

मार्गशीर्षो मार्गशिरो भवेन्मातृष्वसा तथा ।
मातुस्स्वसा मत्तकाशी मत्तकाशिन्यपि स्मृता ।। ।।129।।

विद्यान्मृगशिरंचापि तथा मृगशिरोऽपि च ।
मणीचकं मणिचकं द्वयंकुसुमवाचकम् ।। ।।130।।

मदावनं मदवनं प्रप्रूर्वं परिकीर्तितम् ।
भवेद्युष्टं च युषितं योत्रं योक्रमपीरितम् ।। ।।131।।

यमश्च यमळश्चापि यमो यामः प्रकीर्तितः।
युक्तं युतमपिप्रोक्तं यौवनं यौवतं तथा ।। ।।132।।

युवती युवतिश्चापि युतकं यौतकं तथा ।
योषितापि भवेत् योषित् योजनं योजना तथा ।। ।।133।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

यजनं याजनं विद्यात् यमुना जमुना तथा ।
यातीफलं जातिफलं यातुधानस्तथास्मृतः।। ।।134।।

जातुधानः तथा रात्री रात्रिश्चापि निगद्यते।
रोदश्च रोदनं चापि भवेत् रागोऽनुरागवत् ।। ।।135।।

भवेद्राजा च राज्ञापि राजी राजिश्च कथ्यते ।
रेखा लेखा भवेत् रीढा लीढा रुङ्व तथा रुषा ।। ।।136।।

रिक्थमृक्थमपि प्राहुर्भवेतां रोमलोमनी ।
रुक् रुजे लोष्ट लोष्टू च रदश्च रदनोमतः।। ।।137।।

रुचको रूचकश्चापि रजसापि रजस्समः।
रजनी रजनिश्चापि रजतं रजितं तथा ।। ।।138।।

रोदस्यौ रोदसी चापि रोहितो लोहितस्तथा ।
रसना रशना चापि रचना रचनं तथा ।। ।।139।।

रिंगणं रिखणं चापि रोहिणी कटुरोहिणी ।
रेखिणी लेखिनी चापि रुषणं रूषणं समम्।। ।।140।।

रोषिका रोशिका रात्रिंचरो रात्रिचरःस्मृतः।
लज्जा लज्या तथा लक्ष्मीर्लक्ष्मी लक्ष्यञ्च लक्षवत् ।। ।।141।।

लक्षं संख्यार्थकं लक्षा लेख्या लेखमपि स्मृतम् ।
लाजो लाजाश्च कथिताः लोध्रं लोत्रं च गीयते ।। ।।142।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

लक्ष्मणो लक्ष्मणश्चापि लकुचो लकुचस्तथा ।
ललामं च ललामस्यात् लालना लालनं तथा ।। ।।143।।

लोहिनीका लोहितिका लांगलीषा तथैव च ।
लांगलेशा च गदिता व्याडो व्याळः प्रकीर्तितः।। ।।144।।

वल्ली वल्लिर्वणी राणी व्रीडा व्रीडमपिस्मृतः।
वहो वाहो वपिर्व्यापी वर्मी वर्मिक ईरितः।। ।।145।।

वारो वालस्तथा वेशो वोषो वासा च वासकं ।
भवेद्वृष्टिस्तथा विष्टि वेत्रो वेत्रमपिस्मृतम् ।। ।।146।।

वीर्यं वीरायितं चापि विश्वा विश्वापि च स्मृता ।
वेश्या वेष्या च गदिता वंगा वंगः प्रकीर्तितः।। ।।147।।

वज्रो वज्रमपि प्रोक्तं वीती वीतिश्च कथ्यते ।
वार्वारिचापि गदितः वारो वासर इत्यपि ।। ।।148।।

व्रतती व्रततिश्चापि विटंकश्च विडंगवत् ।
वैदेहिश्चापि वेदेही विपाशा च विपाट् तथा ।। ।।149।।

वाचालश्चापि वाचाटः वियामो वियमोऽपि च ।
विश्वसृड्विश्वसृक्क स्यात् वलभी वलभिस्तथा ।। ।।150।।

विफलश्चाऽफलश्चापि वस्नसाऽवस्नसा तथा ।
वास्तुकं चापि वास्तूकं वदान्योऽपि वदन्यवत् ।। ।।151।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वाल्रूका वालिका चापि बडिशो बलिशोऽपि च ।
वर्षाश्चापि भवेद्वर्षा विषुवं विषुवस्तथा ।। ।।152।।

विश्रामो विश्रमश्चापि वातूलो वातुलस्तथा ।
विकलो विक्लबश्चापि विवश्यो विवशोऽपि च ।। ।।153।।

विवधो वीवधश्चापि विशाणं तु विषाणवत् ।
वासुरा वासुरीतिस्यात् वातको वातकीति च ।। ।।154।।

वारळा वरळा च स्यात् वरणो वरुणो मतः।
वाल्मीकिश्चापि वाल्मीको वलटा वरटा तथा ।। ।।155।।

वल्मिकं चापि वल्मीकं व्यायामो व्याम उच्यते ।
विहारश्चापि वीहारो वहारश्चाऽवहारवत् ।। ।।156।।

विद्धकर्णी विद्धपर्णी वावदूकोऽवदस्तथा ।
विहायसो विहायश्च वामदेवोऽपि वामवत् ।। ।।157।।

वेणीखरा भवेत् वेणीगरावानीपकस्तथा ।
वनीपको वासुदेवो वासुश्चाथ विदारणम् ।। ।।158।।

दारणं चापि कथितं शापः शपनमुच्यते ।
शंडः षंडश्च गदितः शावः सावोऽपि कीर्तितः।। ।।159।।

भवेच्छांतश्च शमितं श्रमः श्रामोपि कीर्तितः।
शुष्कश्च शुष्कितं चापि श्रांतिं श्रांतं प्रचक्षते ।। ।।160।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शिखा च शिखरं शाटी शाटः शंभूश्च शंभुवत् ।
शंपा संपा शितं शातं शल्कश्च शकलस्तथा ।। ।।161।।

शेलूःशेलूर्भवेत् शोणा शोणी शूंडंच शुंडवत् ।
शंबं सांबं शारसारौ भवेत् शोषश्च शोषणम्।। ।।162।।

शमी शमीरः शंबूकः शंबुकः शरदा शरत् ।
शौंडीर्यमपि शौंडीरं श्यामाकः श्यामकोऽपि च ।। ।।163।।

श्यामालः श्यामलोऽपिस्यात् श्वशुरः स्वसुरस्तथा ।
शरारुश्चापि शारारुः शबलं सबलं तथा ।। ।।164।।

शंबरं संबरंचापि शुष्कलिः शुष्कलोऽपि च ।
शतद्रुश्च शितद्रुश्च शाद्वलः शाड्वलोऽपि च ।। ।।165।।

शालूरश्चापि सालूरः शकुनिः शकुनस्तथा ।
शंबळी शंफलीचैव शाल्मली शाल्मलिर्भवेत् ।। ।।166।।

श्रवणं श्रावणं प्रोक्तं शबरः शाबरस्तथा ।
ष्टेवनं ष्ठीवनं तुल्यं स्फटाचापि स्फटस्तथा ।। ।।167।।

सूचिः सूची स्रवः स्रावः स्वनः स्वानः स्रुतिः श्रुतिः।
सायं सायस्तथा सर्वः शर्वः सूनं प्रसूनवत् ।। ।।168।।

स्यालः श्यालः च कथितः सूरः शूरः सखिः सखा ।
सूरः सूरी सालशालौ सर्पः सार्पः सहाः सहः।। ।।169।।

Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

संध्या संधिः सुखं सौख्यं स्पर्शः स्परिश इत्यपि ।
सुरासूरीस्याच्च समः समानः स्तव संस्तवः।। ।।170।।

सिंहाणं चापि सिंघाणं सिंधूरं सिंघुरं मतं ।
सोदर्यः सोदरश्चस्यात् सौहार्दं सौहृदं स्मृतम् ।। ।।171।।

समाख्या च समज्ञा च संकरः सांकरस्तथा ।
संयामः संयमश्चापि संहितं सहितं समे ।। ।।172।।

सृणीका सृणिकाचापि स्फटिकं स्फाटिकं तथा ।
सुत्रामापि च सूत्रामा सूकरः शूकरोऽपि च ।। ।।173।।

सृगालश्च श्रुगालश्च सांकर्यं संकरोऽपि च ।
सततं संततंचैव सेवनं सीवनं स्मृतम् ।। ।।174।।

स्तम्बघ्नस्तु स्तंबघनः सवनं सावनं तथा ।
स्वयंभूश्च स्वयंभुश्च साहस्रं च सहस्रवत् ।। ।।175।।

सीमन्तमपि सीमंतः साहित्यं साहिती तथा ।
सुमनास्स्यात् सुमनः समीकं समिकं तथा ।। ।।176।।

सर्षपस्स्यात् सरिषपः सुधर्मा च सुधर्मणा ।
सत्राचरः सहचरः सुवासिन्याः स्ववासिनी ।। ।।177।।

सुरापाणं सुरापानमथ सालावृकस्तथा ।
भवेच्छालावृकः सांपरायस्स्यात्संपरायवत् ।। ।।178।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सुनासीरः शुनासीरःस्यात् संवलनमित्यपि ।
तथा संवरणं प्रोक्तं हलंचापि हलस्तथा ।। ।।179।।

हहा हाहा हुहू हुहूः हर्षो हरिष इत्यपि ।
हृष्टं च हृषितं चापि हेषा ह्रेषा हनुर्हनूः।। ।।180।।

हनूमान् हनुमांश्चापि हयनं हायनं मतम् ।
हिंडिरोऽपि च हिंडीरः हविषा हविरुच्यते ।। ।।181।।

हारीतो हरितोऽपि स्यात् हिङ्गुलूश्चापि हिङ्गुलम् ।
हज्जलो हिज्जलोपि स्यत् ह्रीबेरं हरिबेरवत्।। ।।182।।

हलीषा च हलेशा च हंजीरा हंजिकापि च ।
हरितश्च हरिच्चापि ह्लादिनी ह्लादिनीति च ।। ।।183।।

भवेत् क्ष्वेळस्तथा क्ष्वेडः क्षमः क्षामः प्रकीर्तितः।
स्यात् क्षुत् क्षुतमपि प्रोक्तं क्षिरिका क्षीरिकापि च ।। ।।184।।

त्रिरूपम्

आङ्कणं चाङ्गणं च स्यादङ्गणाचापि कीर्तिता ।
अरतिश्चापि निरतिःद्विरतिश्चसमंत्रयम् ।। ।।185।।

अवतंसोऽवतंसोस्यादुत्तंसः परिकीर्तितम् ।
अलकं चालकः केशे स्त्र्यलका श्रीदपत्तनम्।। ।।186।।

द्विरूपकोशः
In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अध्वनीनोऽप्यध्वगश्चाप्यघ्वन्यश्च प्रकीर्तितः।
भवेदाषाढ आशाढोऽप्याषाढक इति त्रयम् ।। ।।187।।

आंबोळिकास्यादंदोळोऽन्दोळिका च निगद्यते ।
उररीकृतमित्येतदूरीकृतमुरीकृतमूरीम्।। ।।188।।

उदंस्यादुदकंचापि दकं च परिकीर्तितम् ।
भवेदेडुकमेडूकमैडुकं न्यस्तकीकसम् ।। ।।189।।

कटीरश्च कटीचापि कटिश्चापि निगद्यते ।
कबरः कबरिश्चापि कबरीचापि कथ्यते ।। ।।190।।

कर्पटश्च पटश्चापि पटीचापि प्रकीर्तिता ।
काडंबश्च कडंबश्च कलम्बश्च प्रकीर्तितः।। ।।191।।

कुटीरश्च कुटीचापि कुटिश्चापि निगद्यते ।।
केशपक्षः केशपाशः केशहस्तोऽपि च स्मृतः।। ।।192।।

कञ्चुळीकः कञ्चुळिकः कञ्चूळूकः प्रकीर्तितः।
करजश्च करंजश्च कंरंजक इति स्मृतः।। ।।193।।

कविलं कपिलंचापि कापिलं च समं स्मृतम् ।
कुपरः कूपरश्चैव कूर्परश्चापि कीर्तितः।। ।।194।।

खुरळीस्यात् खुरळिका खुरलश्च प्रकथ्यते ।
गौधारश्चापि गौधेरो गौधेय इति कथ्यते ।। ।।195।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

गीर्पतिर्गीष्पतिश्चस्याद्गीःपतिः परिकीर्तिता ।
चंद्रिका चंदिमा चापि चान्द्री च परिकीर्तिता ।। ।।196।।

चिलचीमश्चिलीचीम स्तथा चिलिचिमोऽपि च ।
जानुदघ्नं जानुमात्रं जानुद्वयसमित्यपि ।। ।।197।।

तूणस्तूणी च तूणीर स्त्रयी च त्रितयं त्रयम् ।
तुरगोऽपि तुरङ्गश्च तुरङ्गम इतीरीतः।। ।।198।।

तादृशश्चापि तादृक्क तादृक्षश्चाप्युदाहृतः।
त्रिफला तृफला चापि त्रिफलश्चापि कीर्तितम्।। ।।199।।

द्वयी द्वयं च द्वितयं दिशा दिक् दिश इत्यपि ।
देवकी दैवकी चापि द्वैकी च परिकीर्तिता ।। ।।200।।

दुरितं च दुरीतं च दुरीतश्च निगद्यते ।
समादुत्तूर धुत्तूरा धूत्तूराः कितवेस्मृताः।। ।।201।।

धारुणिर्धारिणीचापि धरणी च प्रकीर्तिता ।
नवं नव्यं नवीनं च नसा नासा च नासिका ।। ।।202।।

निदालं च निटालं च निटलं च प्रचक्षते ।
निपातश्चापि पातश्च निपतः परिकीर्तितः।। ।।203।।

नारिकेळो नाळिकेरो नाडिकेरश्च कथ्यते ।
पूः पुरी च पुरं चापि पांडुः पांडुरपांडरौ ।। ।।204।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पर्षश्च परिषच्चापि परीषच्चापि कथ्यते ।
पृथिविः पृथिवी च स्यात् पृथ्वी च परिकीर्तिता ।। ।।205।।

पादुका पादुकं पादूरितिसंज्ञात्रयं स्मृतम् ।
पारदा पारदं चापि पारतं च प्रकथ्यते ।। ।।206।।

प्लवगश्च प्लवंगश्च प्लवंगम इति स्मृतः।
पल्यायणं पल्ययणं पल्याणं च निगद्यते ।। ।।207।।

परिवेषः परीवेषः परिवेशः प्रकीर्तितः।
पुरोगमः परोगामी पुरोग इति कथ्यते ।। ।।208।।

पराभवः परिभवः परीभावश्च कथ्यते ।
भ्रमश्चापि भ्रमिश्चापि भ्रमीति परिकीर्तिता ।। ।।209।।

भीरुको भीलूको भीरुः भिदुरं भिदिरं भिदुः।
भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति कथ्यते ।। ।।210।।

भुजगश्च भुजंगश्च भुजङ्गम इति स्मृतः।
भामिनी भामिनिश्चापि भामा च परिकीर्तिता ।। ।।211।।

मंथो मंथाश्च मंथानः मुन्मुदा प्रमुदस्समाः।
मार्तांडश्च मृतांडश्च मार्तण्डश्च प्रकीर्तितः।। ।।212।।

मधूळिका मधूळिश्च मधुचेति प्रकीर्तितम् ।
रती रतं च सुरतं रधिको रधिरो रधी ।। ।।213।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

राक्षा लाक्षा च रक्षा च रभटी भार्भटी भटी ।
लपश्च लापनं चापि लापनश्च निगद्यते ।। ।।214।।

वाग्वाचा च वचश्च स्यात् वृत्तिर्वार्तं च वृत्तवत् ।
भवेद्विघ्नं च विघ्नश्च विघ्नापरिनिगद्यते ।। ।।215।।

भवेद्वृद्धिश्च वृद्धी च वार्धीचेति निगद्यते ।
वलग्नं चावलंग्न च लग्नं च परिकीर्तितम्।। ।।216।।

विरिंचिश्च विरंचश्च विरिंचन इति स्मृतः।
विहगश्च विहङ्गश्च विहङ्गम इतीरितः।। ।।217।।

वळक्षश्च वळाक्षश्च बलक्षश्च प्रकीर्तितः।
वृषभश्च वृषश्चापि ऋषभश्च प्रकीर्तितः।। ।।218।।

वाणिज्यं च वणिज्यं च वणिज्याचापि कीर्तिता ।
शुंडश्च शुंडा च शुंडारः शरदः शारदः शरत् ।। ।।219।।

शर्करा स्यात् शर्करिलः शार्करः परिकीर्तितः।
शकुला शकुलश्चापि शकुली च प्रकीर्तितः।। ।।220।।

शुभदन्ती शुभदती सुदती च प्रकीर्तिता ।
शूरकल्पः शूरदेश्यः शूरदेशीय इत्यपि ।। ।।221।।

सदृक् सदृक्षः सदृशः सुषीरं सुषिरं सुषिः।
स्वप्नश्च स्वपनं च स्यात् स्वापश्चापि प्रकीर्तितः।। ।।222।।

द्विरूपकोशः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सलीलं सलिलं चापि सरिरं चापि कथ्यते ।
सिंधुकः सिंधुवारश्च सिंधुवारक इत्यपि ।। ।।223।।

स्फोरणं स्फोरणा स्फोरः संधा संधान संधयः।
भवेद्धर्म्यश्च हर्म्यञ्च तथा हर्मोऽपि च स्मृतः।। ।।224।।

चतुरूपम्

अग्रमग्र्यं तथाऽग्रीयमग्रियं च प्रचक्षते ।
अंकूरमंकुरं च स्यादंकुरोंऽकूर इत्यपि ।। ।।225।।

अनूक्षणं नूक्षणं चाप्यनुक्षणमवक्षणम् ।
आच्छभल्लश्च भल्लश्च भल्लूकश्चापि भल्लुकः।। ।।226।।

अवग्राहोऽवग्रहश्च वग्राहो वग्रहोऽपि च ।
कंतुकं कंदुकं चैव गंदुकं गेंदुकं तथा ।। ।।227।।

कौतुकं कुतुकं च स्यात् कौतूहल कुतूहले ।
गुच्छो गुंभो गुळुच्छश्च गुळुश्च परिकीर्तितः।। ।।228।।

गोशीर्षं गोशिरश्चैव गावं गोशीर्षिकापि च ।
चंद्रमाश्चंदिरश्चन्द्रमसश्चन्द्रश्च कीर्तितः।। ।।229।।

चंद्रभागा चांद्रभागा चांद्रभागी च सम्मता ।
चांद्रभागी च सैवोक्त भवेदेवं चतुर्विधम् ।। ।।230।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

चिवरं चीवरं चीरी चवरः परिकथ्यते ।
जनिश्च जन्म जनुषी जननं चेति कथ्यते ।। ।।231।।

जंभ जंभिर जंभीर जंफलाः कथितास्समाः।
जलूकाच जिलूका च जलौकाश्च जलौकसः।। ।।232।।

जागरो जगरा जागर्याजागरणमित्यपि ।
जंघारिका जंघरिका जंघा जंघिक इत्यपि ।। ।।233।।

जीवनीया तथा जीवा जीवंती जीवनीत्यपि ।
झारी झरी झरश्चापि झरिश्चपरिकीर्तितः।। ।।234।।

तमश्च तमसंचापि तामसंच तमिस्समाः।
तटाक तटकश्चस्यात् तडाकस्तडगोऽपि च ।। ।।235।।

तुंदी च तुंदिलश्चापि तुंदिरस्तुंदिभस्समाः।
द्रेक्कं द्रेक्काण दृक्काणौ भवेयुस्ते द्रुकाणवत् ।। ।।236।।

दूषिकायां दूषिका च दूषी दूषश्च कथ्यते ।
द्रामिडो द्रमिडश्चापि द्रविडो द्राविडस्तथा ।। ।।237।।

धनुर्धनुश्च धनुषो धनूश्चापि प्रकीर्तितः।
नाळा नाळी च नाडी च नाळं च परिकीर्तितम् ।। ।।238।।

निचोळश्चापि निचुळश्चोळश्चोळी च कीर्तिता ।
नखरश्च नखश्चस्यात् नखरं च नखं तथा ।। ।।239।।

द्विरूपकोशः
Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

निष्कूहो निष्कुहश्चापि निष्कूटो निष्कुटोऽपि च ।
नळिनी नळिनं चापि नळिका च नळं तथा ।। ।।240।।

पनितं पणितं च स्यात् पनायित पनायते ।
बाह्लीको बाह्लकश्च स्यात् बाह्लीकमपि बाह्लिकम् ।। ।।241।।

भावुकं भवुकं चापि भविकं भव्यमित्यपि ।
भ्रूकुटिर्भ्रुकुटिश्चापि भ्रुकुटी भ्रकुटिस्तथा ।। ।।242।।

मरुतश्च मरुच्चापि मरुत्वान् मारुतस्तथा ।
मकुटं मकुटी च स्यात् मुकुटी मुकुटस्तथा।। ।।243।।

मसूरा मसुराचापि मसूरी मसुरीति च ।
युगळी युगळं युग्मं युगं च परिकीर्तितम् ।। ।।244।।

रोहिणी लोहिनी च स्यात् रोहिता लोहिता पि च ।
विसृतं विस्तृतं चापि विततं ततमित्यपि ।। ।।245।।

विडूरजं च वैडुर्यं वैदूर्यं च विदूरजम् ।
वाराणसी वारणसी वारणासी वराणसी ।। ।।246।।

शललं शलली चैव शलं शैलं च लोमनि ।
शय्या च शयनीयं च शयनं च शयस्तथा।। ।।247।।

सरयूः शरयूश्चापि सरयुश्शरयुस्तथा ।
हालाहलं हालहलं हलिहालं हलाहलम्।। ।।248।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पंचरूपम्

कंडूयनं च कंडूयू कंडूः कंडूति कंडुती ।
किसालयं किसलयं किसालं किसलं किसम् ।। ।।249।।

कुवालयं कुवलयं कुवालं कुवलं कुवम् ।
धनिर्धन्यकधान्याके धन्यं धान्येयकं तथा ।। ।।250।।

पत्रा पत्री पत्रिका च पत्रकं पत्रमुच्यते ।
मारुषो मरुषो मर्षौ मारुषं मरुषं तथा ।। ।।251।।

लोलूपो लोलूभो लोलो लंपटो लालसोऽपि च ।
श्लेषः शेषं च श्लिष्टं च शेषितश्चैव शैषिकः ।। ।।252।।

शिवलं शैवलं चापि शैवालः शैवता तथा ।
शिवालं चेति रूपाणि पञ्चधा परिकथ्यते ।। ।।253।।

हासश्च हासिका हासो हसनं हास्यमित्यपि ।

इत्थं सत्कविराजराजमकुटालङ्कारहीरायित
श्रीहीरात्मभवेननैषधमहाकाव्योज्ज्वलत्कीर्तिना ।
उद्धृत्तप्रतिवादमस्तकतटी विन्यस्तवामाङ्घ्रिणा
श्रीहर्षेणकृतं चिरं विजयतां श्रीकोशरत्नं महत् ।।

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

द्विरूपपदानुक्रमणिका

अ

अञ्चलं –आञ्चलम् 8
अंतरिक्षं – अन्तरीक्षम् 14
अंतिकः - अंतिका 8
अंत्यः- अंतः 2
अंधं- कबंधम् 1
अंधुः - आंधुः 1
अकालं - आकालम् 8
अकूपारः - कूपारः 11
अक्षोहिणी - अक्षौहिणी 11
अगुरुः- अगरुः 6
अगस्त्यः- अगस्तिः 4
अगारं - आगारम् 4
अघमर्षः -अघमर्षणम् 10
अजगरः-अजगलः 9
अटरुषः- अटरूषः 11
अट्टः - आट्टालकः 3
अध्युष्टं -अध्युषितम् 6
अनड्वाही - अनडुही 12
अन्वयः-अन्ववायः 5
अन्वितं- अन्वीतम् 9
अपगां -आपगाम् 4
अपतीर्थं - पतीर्थम् 12
अपिधानं - पिधानकम् 13
अपूपः- पूपः 3
अप्पतिः-अपांपतिः 3
अप्सराः- अप्सरसः 6
अभ्यूषः -अभ्युषः 6
अभ्रं - आभ्रम् 2
अमर्षः -आमर्षः 5
अमिषं - आमिषम् 9
अम्लः- आम्लः 2
अररं - अररी 7
अराति-आराति 4
अरे - आरे 2
अर्गळा - अर्गळम् 7
अर्द्रं -आर्द्रम् 2
अळिः- आळिः 3
अळीकं - अळिकम् 5
अवंतिः- अवन्ती 7
अवतारः - अवतरः 13

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अवनी -अवनिः 9
अवमानः - अपमानः 10
अवश्यायः -अवश्ययः 12
अवहितं - वहितम् 13
अवहेळा - वहेळना 10
अवाची अपाची 7
अश्रीलं - अश्लीलम् 8
अश्रु- अस्त्रु 2
अस्त्रं -आस्त्रम् 2
अहंकारः - हंकारः 10
अहंवीरः- हंवीरः 12
अहिः आहिकः 1
अहो - आहो 1

आ

आक्षति -अक्षतम् 5
आजिः- आजी 15
आटिः - आतिः 14
आतिथ्यं- आतिथेयम् 16
आन्वीषकी-आन्वीक्षकी 18
आपः-आपसा 16
आपोगंडः - पोगंडः 13
आप्लावः- आप्लवः 17
आमिक्षा-अमिक्षा 18
आयुः- आयुषा 15
आरग्वधा- आरागवध 19
आर्यः - अर्यः 14
आलस्यः- अलसः 17
आलापः- आलपनम् 17
आळिः-आळी 15
आवालं -आलवालम् 17
आवासः- अवासः 16
आशीः - आशि 15
आश्रयाशः-आश्रयानः 18
आश्रिः-अश्रिः 15
आसा- आस्थानम् 18
आहतं- अनाहतं 16
आहितुंडिकः-अहितुंडिकः 14

इ

इंगुदी-इंगुदः 20
इंदिरा-इंदीरा 20
इषिका-इषीका 20
इष्टं - ईष्टं 19

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ई

ईश्वरी -ईश्वरा 21
ईषा-ईशा 20

उ

उतं-ऊतम् 21
उंदुरुः- उदीरुः 25
उक्थं-उक्थ्यम् 21
उच्छ्रायः- उच्छ्रयः 24
उत्तमः- अनुत्तमः 23
उत्थानं - उत्तानम् 23
उदग्रः-अनुदग्रः 23
उदारः- अनुदारः 22
उदूखलं-उलूखलम् 25
उन्नायः- उन्नयः 24
उल्मूकं - उल्मुकम् 22
उल्लोचः- ऊल्लोचः 24
उशीरः-उशिरः 24
उषणं -ऊषणम् 22
उषरं- ऊषरम् 22
उषा- ऊषा 21
ऊर्वशी -ऊर्वसी 23

ऊ

ऊर्मिः- ऊर्मी 25
ऊरुः- ऊरू 25

ऋ

ऋभूकः- ऋभुकः 26
ऋश्यः -ऋष्यः 26
ऋश्यप्रोक्ताः- ऋष्यप्रोक्ताः 26
ऋषिः-ऋषी 26

ए

एधः- एधसा 26
ऐलबिलः- ऐलबिडः 27
औशीरं - औशिरम् 27

क

कंखणः- कंखाणः 36
कंगुः - कंगूः 27
कंदरः - कंदरा 41
कंदळं- कंदळी 35
कंधरा - कंधरः 37
ककुदं- ककुदः 34
कक्ष्या- कक्षा 28

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कटकं - कटकः	34	कवाटं- कपाटम्	31
कद्ळी- कद्ळः	35	कषा- कशा	27
कपोणिः- कपणिः	34	कहळी- काहळी	31
कमनः- कामनः	39	काकणी- काकणिः	36
कमलं -कमलः	35	कान्यकुब्जं- कन्याकुब्जं	44
करंभः- करंभया	37	कारूः- कारुः	29
करकः- करका	38	कालनेमिः- कालनेमी	43
करटः- कटः	40	काषं - काशम्	29
करभः - करंभकः	41	किकिदीविः- किकीदिविः	42
करवालः- करपालः	42	किम्मीरः- किमीरः	36
कराटः- कराटिः	38	किरीटं - करीडम्	40
कराटीनं - कलाटीनम्	43	किलिञ्जः-किलिंजकः	34
करिणी- कारिणी	33	किलिनी- किलिणी	38
करेटुः- कर्करेटुः	39	किसरः- केसरः	40
कर्बुरः- कर्बूरः	38	कुणिः- कूणिः	29
कर्मीणः- कर्मीरः	32	कुथः- कथा	28
कर्षः - करिषः	28	कुद्दालः- कुदालः	33
कर्षकः- कृषकः	35	कुपः- कूपः	30
कलशः- कलसः	32	कुबरः- कूबरः	32
कलिः- कलिका	30	कुमुदं- कुमुदः	31
कल्माषः- कल्मासः	40	कुर्कुरः- कुक्कुरः	37

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कुर्दनं- खुर्दनम् 31
कुशलं- कुसलम् 33
कुसुमं- सुमम् 37
कृपटं - कृपीटम् 41
कृशरः- कृसरः 32
कृष्णशारः- कृष्णसारः 42
केळी- कोळिः 29
केसरः- नागकेसरः 39
कैकेयी - केकयी 41
कोंकणः- कोंकणः 36
कोरकं- कोरकः 39
कोषः- कोशः 27
कोसला-उत्तरकोसला 33
कौमुदकी -कौमोदकी 43
कौलटीयः- कौलटीरः 42
क्रिमिः- कृमिः 27
क्रीतं - क्रीणम् 30
क्रोडा- क्रोडम् 28
क्लिष्टः - क्लिशितः 30

क्ष

क्षमः क्षामः 184
क्षुत् - क्षुतम् 184
क्षुरप्रः- क्षुरप्रकः 45
क्ष्वेलः- क्ष्वेडः 184
क्षिरिका- क्षीरिका 184

ख

खंडपर्शुः - खंडपरशुः 46
खड्गं- खड्गः 44
खनी- खनिः 44
खरकः-क्षुरकः 45
खरा - खलिका 45
खलिनं - खलीनम् 45
खेदः- खेदनम् 44

ग

गंडभेरुंडः- भेरुंडः 52
गंधः- गंधा 48
गंधर्वः- गांधर्वः 48
गंधवाहः- गंधवहः 52
गंभीरं - गभीरम् 49
गणना - गणनम् 50
गरळं - गरम् 50
गर्तः - गर्ता 47

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

गवी - गौः 47

गांडीवं- गांडिवम् 48

गारुडः- गरुडः 49

गिरा - गीः 47

गिरितं - गळितम् 51

गिरीशः- गिरिशः 51

गीर्वाणः - गीर्वणः 51

गुंभः- गुंभनम् 48

गुग्गुलूः- गुग्गुलः 49

गुप्तं - गोपायितम् 46

गुरुः - गुर्वी 46

गूढं - गूढः 46

गृध्नुः - ग्रध्नः 46

गृहाः - गृहम् 47

गोदा - गोदावरी 47

गोधिका - गुधिका 51

गौनासः- गोनसः 50

ग्रथनं - ग्रन्थनम् 50

ग्रथितं - ग्रंथितम् 49

ग्रसः- ग्रासः 47

ग्रहः- ग्राहः 48

घ

घटं- घटी 52

घटी -घटिका 53

घनः - धनाघनः 53

घ्राणं - घ्रातम् 53

च

चंचलं- चलम् 57

चञ्चुः- चञ्चूः 53

चंडालः -चांडालः 55

चक्राङ्गी- वक्राङ्गी 58

चटुः- चाटुः 54

चटूकं - चटुकम् 57

चणसूत्रं - शणसूत्रम् 59

चतुरः- चातुरः 58

चपलं - चापलम् 57

चमसः- चामसः 55

चमुः -चमूः 54

चमुरुः- चमूरुः 56

चरः- चारः 54

चरणं - चरणः 59

चरित्रं - चरितम् 56

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

चव्यं- चविका 54
चातुर्यं-चातुरी 58
चिंतनी - चिंतनम् 56
चितिः- चिता 55
चिपुटः- चिपुटिः 58
चिरत्नं - चिरंतनम् 59
चुलूकं -चूलूकम् 56
चूडा- चूडः 55
चेकुरः- चिकुरः 57
चेटिः- चेटी 54
चेष्टा -चेष्टः 55
चोरिः- चौरिः 54
चोळः- चौळः 54

छ

छदः- छदनम् 60
छन्नं - छादितम् 60

ज

जंबूकः- जंबुकः 63
जटायुः- जटायुषा 62
जटीलः- जटिलः 63
जठरः- जटरः 62
जडम्- जलम् 60
जतुकं -जतु 65
जतुका-जतूका 62
जपः-जापः 60
जयनं -जयः 64
जरा- जराः 60
जरायुः- जरायुषा 64
जवनं -जवः 65
जामाता - यामाता 63
जाम्बवान् - जंबवः 63
जाया- याया 61
जिह्वा - जिंहा 61
जीवनं - जीवना 64
जृंभा- जृम्भणम् 61
जोषा -योषा 60
ज्येष्ठः- ज्यैष्ठः 60
ज्योतिषं - ज्यौतिषम् 62
ज्योत्स्नी-ज्योत्स्ना 61

झ

झर्झरः- जर्झरः 64
झल्लरी- झल्लरिः 65

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ड

डंभः- दंबः 65

ढुली- धुली 65

डिंडीरः- डिंडिरः 66

ढ

ढक्कि - ढक्का 66

त

तंद्री-तंद्रा 67

तटित् - तडित् 69

तटी- तटम् 67

तनुः- तनूः 66

तनूरहं - तनुरुहं 73

तपः- तपसा 68

तपनः-तापनः 71

तपिंछं- तापिंछम् 69

तप्तं - तपितम् 67

तमः- तमसा 68

तमिस्त्रं -तमिस्त्रा 71

तरणिः-तरणी 72

तरुणी - तलूनी 69

तामलिप्ता - दामलिप्ता 73

तामसी - तामसं 71

तारकं- तारका 70

तारा- तारम् 68

तालः- ताडः 66

तिमितं - स्तिमितम् 71

तिमिरं -तिमिरः 71

तिलिप्सः- तिलित्सः 72

तिष्यः- त्रिष्यः 68

तुंगं - तुगमः 69

तुवरः- तूवरः 72

तुषः- तुसः 67

तृषा - तृष्णा 66

तैमः- तेमः 69

तैलपेजः- तिलपिञ्जः 73

तोकं - तोकः 67

त्रातं - त्राणम् 67

त्रापुषं - त्रापुषः 70

त्रिणता - तृणता 70

त्र्यम्बकः-त्रियम्बकः 70

त्वचा - त्वक् 67

त्विषा- त्विट् 68

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

द

दंपती- जंपती 77
दम्मिल्लः- धम्मेल्लः 79
दवः-दावः 75
दांतं- दमितम् 75
दाडमी- दाडिमः 78
दारा- दाराः 76
दारिद्रः- दरिद्रः 78
दासः-दाशः 74
दासेरः- दासेयः 76
दिष्टिः- दृष्टिः 75
दूती- दूतिः 74
दूत्यं - दौत्यम् 76
दूषणा- दूषणम् 77
दृक् -दृशा 74
दोः- दोषा 74
दोला- डोला 75
द्युसदः- दिविषदः 77
द्यौः- दिवम् 74
द्रुहीणः- द्रुहिणः 77
द्रोणी- दोणी 76
द्वाः -द्वारम् 74
धनी - धनिकः 78

ध

धवित्रं - धवित्रकम् 79
धुतं- धौतम् 78
धूंक्षो-ध्वांभः 78
धूपायितं - धूपितम् 80
धूम्रः- धूमलः 79
धृष्टः- धृष्णुः 79

न

नगः - नगसा 80
नगरी- नगरम् 83
नटनं - नाटनम् 82
नडमीनः- नलमीनः 86
नतं- अनतम् 81
ननंदा- ननांदा 81
नयः-नयनम् 81
नाभी- नाभिः 80
नारंगं- नार्यङ्गम् 83
नारकः- नरकः 82
नारायणः- नरायणः 86

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

निकुञ्जः- कुञ्जः 86
निकृत्तिः- निकृतिः 83
निक्काणः- निक्कणः 84
निगदः- निगादः 84
निचकी- नैचकी 84
निनदः- निनादः 85
निमेषः- निमिषः 81
नियंता- यंता 85
निर्ऋतिः- नैर्ऋतिः 84
निलयः- आलयः 83
निशा- निट् 80
निशीतः- निशितम् 82
निहाका - निहका 85
नीराजनं - नीराजना 87
नीलंगुः- नीलाङ्गुः 82
नृत्तं- नृत्यम् 80
नेदिष्टः- नेदीयान् 85
नैवेद्यं- निवेद्यम् 86

प

पङ्गुः- पङ्गूः 87
पतङ्गः- पतगः 92
पतत्रं- पत्रम् 99
पतद्ग्राहः- पतद्ग्रहः 100
पत्रंगं- पत्राङ्गम् 93
पथः- पंथा 90
परशः- स्पर्शः 93
परशूः- परुशुः 94
पराक्रमः- विक्रमः 101
परिखा - परिघा 98
परिमळः- परीमळः 104
परिवृतः- परीवृतः 104
परिहासः- परीहासः 105
परीतः- प्रेतः 93
परीरंभः- परिरंभः 103
परीसृता- परिसृता 103
पर्घः- परिघः 90
पर्शुः - पर्शुका 88
पललं - पलम् 95
पलांडुः- पलंडुः 96
पल्यंकिका पल्यंकः 96
पल्लवः- पल्लविकः 99
पविः- भविः 89

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पांडित्यं- पांडिती	99
पांशुः- पांसुः	91
पांसुला- पांशुला	98
पाटच्चरः-पाटच्चारः	103
पाटली- पाटला	97
पारंगतं - पारगतम्	100
पारंपरी - पारंपर्यम्	106
पारावतः- पारवतः	101
पारिप्लवः- परिप्लवः	105
पालना - पालनम्	98
पालाशः - पलाशः	92
पिटकः - पेटकः	95
पिष्टं- पिषितम्	89
पुनर्वसु – पुनर्वसूः	100
पुरः- पुरतः	90
पुलकः- पुलः	99
पुळिंदः- पुलिंदः	97
पुष्पवन्तौ - पुष्पवद्भ्यां	102
पुष्यः- पौषः	89
पूरुषः- पुरुषः	94
पूर्णं - पूरितम्	89
पृथुलं - पृथु	95
पृश्निः- पृश्निपर्णी	88
पृषतः- पृषत्	97
पृषदश्वः- पृषदश्यः	102
पोतवाहः- पोतवहः	100
प्रक्वाणः- प्रक्वणः	96
प्रग्राहः - प्रग्रहः	95
प्रघाणः- प्रघणः	92
प्रचेताः- प्रचेतसः	96
प्रज्ञः- प्राज्ञः	91
प्रततिः- व्रततिः	94
प्रतिकारः- प्रतीकारः	102
प्रतिश्रायः- पतिश्रयः	101
प्रतिहारः- प्रतीहारः	105
प्रतीचीनः- प्रतिंचनम्	101
प्रत्नं - प्रतनम्	91
प्रत्यूषः- प्रत्युषः	98
प्रमदावनं –प्रमदवनं	131
प्राग्र्यः -प्राग्रसरः	87
प्राचीनं- प्राचीरम्	92
प्राणाः- प्राणः	91

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रादेशः- प्रदेशः 94
प्रायः - प्रायसा 90
प्रावृट्- प्रावृषया 88
प्रियालः- पियालः 93
प्रियाळूः- प्रियाळुः 97
प्रुष्टं - प्लुष्टम् 89
प्रोष्टपदा- भाद्रपदा 104
प्लिहा- प्लीहा 88

फ

फलं - फलितम् 106
फलितं- फालितं 107
फल्गुनः- फाल्गुनः 107
फालं - भालं 107
फुल्लः- संफुल्लः 106
फेरवः- फेरुः 107
फेला - फेलिः 106

ब

बंधूकं - बंधुकम् 111
बंधूरम् - बंधुरम् 110
बकः- वकः 109
बर्हिः- बर्हिशुष्मा 110
बर्ही - बर्हणः 109
बलाका- वलाका 112
बलारिः- वलारिः 112
बलाहकः- वलाहकः 113
बहुळं -बहु 111
बांधवं- बंधुम् 113
बाणिः-बाणः 109
बाहुः- बाहाः 108
बिंबोष्टं- बिंबौष्टम् 111
बिडालः- बिदारः 112
बिडौजाः- बिडौजसः 112
बिब्बोकं- बेब्बोकं 111
बिसं- विसम् 110
बीजापूरः- बीजपूरः 113
बुकः- बकः 108
बुद्धं- बुधितम् 108
बुसः- बुषः 108
बृसी - बृषी 108
बोधी- बोधिद्रुमः 109
ब्राह्मी- ब्राह्मणी 109
ब्राह्मीकः- ब्राह्मिकः 110

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भ

भगः-भागः 115
भगिनी- भागिनी 116
भरः-भारः 114
भरता- भारती 116
भर्त्स्नं - भर्त्सना 117
भांडीरः- भंडीरः 117
भाद्रः- भाद्रपदः 115
भा-भाः 114
भाषा- भाषणम् 115
भिन्नं- भेदितम् 113
भीरुः- भूरू 114
भुजा- भूजः 114
भूधरः- धरः 116
भूमिः- भूमी 114
भूषा- भूषणा 114
भूष्णुः- भविष्णुः 114
भृङ्गरजः- भृङ्गराजः 117/18
भृङ्गारुः- भृङ्गारः 117
भृति- भृत्या 115
भैषज्यं- भेषजम् 116
भ्राणः- भ्रूणः 115

म

मंगल्यं- मांगल्यम् 123
मंजरिः- मञ्जरी 126
मंजुलं- मञ्जु 122
मंटपः-मण्डपः 127
मंडूकः-मांडूकः 124
मंथरः- मंदरः 125
मंदिरं- मंदिरा 121
मंधनं – मधनम् 126
मकुरः- मुकुरः 123
मकुळः- मुकुळः 124
मघः- मखः 119
मघवा- मधवान् 126
मणिः मणी 119
मणीचकं - मणिचकं 130
मतल्लिः- मतल्लिका 123
मत्तकाशी- मत्तकाशिनी 129
मथुरा- मधुरा 125
मद्गलः- मुद्गलः 121
मध्यमं - मध्यः 125
मर्दळः- मद्दळः 125

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मलकः- आमलकः 128
मसूरः -मसुरः 120
मस्ता- मस्तकं 119
महः-महसा 118
महिः- मही 118
महिला - महेला 121
मांसलः- मंसलः 123
मातृष्वसा- मातुस्स्वसा 129
मादनः-मदनः 128
मार्गशीर्षः- मार्गशिरः 129
मार्गितं- मृगितम् 122
मार्जनं - मृजा 122
मार्जालः मार्जारः 127
मासारः - मसारः 127
माहः - महः 119
मिहिरः- महिरः 124
मिहीका- मिहिका 124
मुकुंदः- कुंदः 128
मुनिः- मुनी 120
मुषितं- मुष्टम् 127
मुस्ता- मुस्तकं 119
मूसलं- मुसलं 120
मृगशिरं- मृगशिरः 130
मृणाळं-मृणाळी 126
मृदुः- मृद्वी 120
मृदुलं- मृदु 122
मृद्वीका- मृद्विका 128
मृष्टं – श्लिष्टम् 118
मेधिः- मेधी 118

य

यजनं –याजनम् 133
यमः- यमळः 132
यमः-यामः 132
यमुना- जमुना 134
यातीफलं - जातीफलं 134
यातुधानः- जातुधानः 134
युक्तं -युतम् 132
युतकं- यौतकम् 133
युवती- युवतिः 133
युष्टं –युषितम् 131
योजनं- योजना 133
योत्रं - योक्त्रं 131

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

योषिता- योषित् 133

यौवनं- यौवतम् 132

र

रचना- रचनम् 139

रजतं - रजितम् 138

रजनी- रजनिः 138

रजसा- रजः 138

रदः- रदनः 137

रसना- रशना 139

रागः-अनुरागः 135

राजा- राट् 136

राजी - राजिः 136

रात्रिंचरः- रात्रिचरः 141

रात्री- रात्रिः 135

रिंगणं- रिंखणं 140

रिक्थं- ऋक्थं 137

रीढा- लीढा 136

रुक् - रुजे 137

रुचः- रुचकः 138

रुट् - रुषा 136

रुषणं- रूषणं 140

रेखा- लेखा 136

रेखिणी- लेखिनी 140

रोदः- रोदनम् 135

रोदसिः -रोदसी 139

रोमः- लोमनी 137

रोषिका- रोशिका 141

रोहिणी- कटुरोहिणी 140

रोहितः- लोहितः 139

ल

लंगलीषा-लांगलेशा 144

लकुचः- लिकुचः 143

लक्षं- लक्षा 141

लक्षणः-लक्ष्मणः 143

लक्ष्मीः- लक्ष्मी 141

लक्ष्यं- लक्षः 141

लज्जा -लज्ज्या 141

ललामं - ललामः 143

लाजः- लाजाः 143

लालना -लालनम् 143

लेख्या- लेखम् 142

लोध्रं -लोत्रम् 143

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

लोष्ठः- लोष्टू 137
लोहिनीका- लोहितिका144

व

बडिशः- बलिशः 152
वंगा- वंगः 147
वज्रः- वज्रं 148
वणी- राणी 145
वदान्यः- वदन्यः 151
वपि- वापी 145
वरणः - वरुणः 155
वर्मी-वर्मिकः 145
वर्षाः- वर्षा 152
वलटा-वरटा 155
वलभी- वलभिः 150
वल्मिकं- वाल्मीकं 156
वल्ली- वल्लिः 145
वस्नसा - अवस्नसा 151
वहः-वाहः 145
वहारः- आवहारः 156
वाः-वारिः 148
वाचालः- वाचाटः 150
वातकः- वातकी 154
वातूलः- वातुलः 153
वानीपकः- वनीपकः 158
वामदेवः- वामः 157
वारः-वालः 146
वारः-वासरः 148
वारळा - वरळा 155
वालूका- वालिका 152
वाल्मीकिः- वाल्मीकः155
वावदूकः- अवदूकः 157
वासा- वासकम् 146
वासुदेवः- वासुः 158
वासुरा - वासुरी 154
वास्तुकं -वास्तूकम् 151
विकलः- विक्लबः 153
विटंकः-विडंगः 149
विदारणं - दारणं 159
विद्दकर्णी- विद्दपर्णी 157
विपाशा- विपाट् 149
विफलः- अफलः 151
वियामः- वियमः 150

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विवश्वः- विवशः 153
विविधः- वीवधः 154
विशाणं -विषाणम् 154
विश्रामः- विश्रमः 153
विश्वसृट् - विश्वसृक् 150
विश्वा- विष्या 147
विषुवं -विषुवत् 152
विहायसः- विहायः 157
विहारः- वीहारः 156
वीती- वीतिः 148
वीर्यं- वीरायितम् 147
वृष्टिः-विष्टिः 146
वेणीखरा- वेणीगरा 158
वेत्रः-वेत्रम् 146
वेशः-वेषः 146
वेश्या- वेष्या 147
वौदेहिः- वेदेही 149
व्याडः-व्याळः 144
व्यायमः- व्यामः 156
व्रतती- व्रततिः 149
व्रीडा-व्रीडं 145

श

शंडः- षंडः 159
शंपा- संपा 161
शंबं-सांबं 162
शंबलं-संबरम् 165
शंभळी- शंफली 166
शंभूः -शंभुः 161
शंभूकः- शंबुकः 163
शकुनिः- शकुनः 166
शतद्रुः- शितद्रुः 165
शबरः- शाबरः 166
शबलं- सबलं 164
शमी- शमीरः 163
शरदा- शरत् 163
शरारुः- शारारुः 164
शल्कः- शकलः 161
शष्कुलिः- शष्कुलः 165
शांतं - शमितं 160
शाटी- शाटः 161
शाद्वलः- शाड्वलः 165
शापः- शपनम् 159

शारः-सारः 162
शालूरः- सालूरः 166
शाल्मली-शाल्मलिः 166
शावः- सावः 159
शिखा- शिखरम् 161
शितं - शांतं 161
शुष्कं- शुष्कितम् 160
शूंडं- शुंडं 162
शेलूः- शेलूः 162
शोणा- शोणी 162
शोषः- शोषणम् 162
शौंडीर्यं- शौंडीरं 163
श्यामाकः- श्यामकः 163
श्यामालः- श्यामलः 164
श्रमः- श्रामः 160
श्रवणं- श्रावणम् 166
श्रांतिं - श्रांतम् 160
श्वशुरः- स्वसुरः 164

ष

ष्ठेवनं -ष्ठीवनम् 166

स

संकरः- सांकरः 172
संध्या- संधिः 170
संयामः- संयमः 172
संवलनम् - संवरणम् 179
संहितं- सहितम् 172
सखिः- सखा 169
सततं- संततं 174
सत्राचरः- सहचरः 177
समः- समानः 170
समाख्या- समाज्ञा 172
समीकं- समिकं 176
सर्पः-सार्पः 169
सर्वः- शर्वः 168
सर्षपः- सरिषपः 177
सवनं- सावनं 175
सहाः- सहः 169
सांकर्यं- संकरः 174
सांपरायः-संपरायः 178
सायं- सायः 168
सालः- शाला 169
सालावृकः- शालावृकः178

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

साहस्रं- सहस्रं 175
साहित्यं - साहिती 176
सिंधूरं- सिंधुरं 171
सिंहाणं - सिंघाणं 171
सीमंतं- सीमंतः 176
सुखं - सौख्यं 170
सुत्रामा- सूत्रामा 173
सुधर्मा- सुधर्मणा 177
सुनासीरः-शुनासीरः 179
सुमनाः-सुमनः 176
सुरा- सुरी 170
सुरापाणं - सुरापानं 178
सुवासिन्या- स्ववासिनी177
सूकरः- शूकरः 173
सूचिः- सूची 168
सूनं- प्रसूनम् 168
सूरः-शूरः 169
सूरः-सूरी 169
सृगालः- श्रृगालः 174
सृणीका- सृणिका 173
सेवनं - सीवनं 174
सैहार्दं- सौहृदम् 171
सोदर्यः -सोदरः 171
स्तंबघ्नः- स्तंबधनः 175
स्तवः- संस्तवः 170
स्पटा- स्फटः 167
स्पर्शः- स्परिशः 170
स्फटिकं - स्फाटिकं 173
स्यालः- श्यालः 169
स्रवः- स्रावः 168
स्रुतिः- सृतिः 168
स्वनः-स्वानः 168
स्वयम्भूः- स्वयंभुः 175

ह

हंजीका- हंजिका 183
हज्जलः -हिज्जलः 182
हनुः-हनूः 180
हनूमान् - हनुमान् 181
हयनम् - हायनम् 181
हरितः-हरित् 183
हर्षः-हरिषः 180
हलं- हलः 179

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

हलीषा- हलेशा 183
हविषा- हविः 181
हहा- हाहा 180
हारितः- हरितः 182
हिंगुलूः- हिंगुलं 182
हिंडिरः- हिंडीरः 181
हुहू- हूहू 180
हृष्टं- हृषितं 180
हेषा- ह्रेषा 180
ह्रदिनी- ह्रादिनी 183
ह्रीबेरं - हरिभेरं 182

त्रिरूपपदसूची

अ

अंकणम् - अंगणम् - अंगणा 185
अध्वनीनः -अध्वगः-अध्वन्यः 187
अरतिः- निरतिः- विरतिः 185
अलकं- अलकः- अलका 186
अवतंसः- वतंसः- उत्तंसः 186

आ

आंबोलिका- अंदोलिका- आंदोलिका 188
आषाढः- आशाढः- आषाढकः 187

उ

उदं- उदकं- दकं 189
उररीकृतं- ऊरीकृतं- उरीकृतम् 188

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ए

एडुकः- एडूकः ऐडुकं 189

क

कंचुळीकः- कंचुलिकः- कंचुलूकः 193

कटीरः-कटी- कटिः 190

कबरः- कबरिः- कबरी 190

करजः- करंजः- करंजकः 193

कर्पटः- पटः -पटी 191

कविलं- कपिलं- कापिलं 194

काडंबः- कडंबः- कलंबः 191

कुटीरः- कुटी- कुटिः 192

कुपरः- कूपरः- कूर्परः 194

केशपक्षः- केशपाशः - केशहस्तः 192

ख

खुरळी- कुरळिका- खुरलः 195

ग

गीर्पतिः- गीष्पतिः- गीःपतिः 196

गौधारः- गौधेरः - गौधेयः 195

च

चंद्रिका- चंदिमा - चांद्री 196

चिलिचीमः- चिलीचीमः- चिलिचिमः 197

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ज

जानुदघ्नं- जानुमात्रं -जानुद्वयसं 197

त

तादृशः- तादृक् -तादृक्षः 199
तुरगः- तुरंगः तुरंगमः 198
तूणः- तूणी- तूणीरः 198
त्रयी- त्रितयं- त्रयम् 198
त्रिफला- तृपला- त्रिफलम् 199

द

दिशा- दिक् - दिशः 200
दुत्तूरः- धुत्तूरः -धुत्तूराः 201
दुरितं - दुरीतं- दुरीतः 201
देवकी- दैवकी- द्वैकी 200
द्वयी- द्वयं -द्वितयम् 200

ध

धारिणिः- धारुणी- धरणी 202

न

नवं - नव्यं- नवीनम् 202
नसा - नासा- नासिका 202
नारिकेळः- नाळिकेरः- नाडिकेरः 204

द्विरूपकोशः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

निदालं- निटालं- निटलं 203

निपातः- पातः- निपतः 203

प

पराभवः- परिभवः- परीभावः 209

परिवेषः- परीवेषः- परिवेशः 208

पर्षत् - परिषत् - परीषत् 205

पल्यायणं- पल्ययणं- पल्याणं 207

पांडुः- पांडुरः- पांडरः 204

पादुका- पादुकं- पादूः 206

पारदा- पारदं-पारतं 206

पुरोगमः- पुरोगामी- परोगः 208

पूः - पुरी- पुरम् 204

पृथिविः- पथिवी- पृथ्वी 205

प्लवगः- प्लवंगः- प्लवंगमः 207

भ

भामिनी- भामिनिः- भामा 211

भिदुरं- भिदिरं- भिदुः 210

भीरुकः- भीलूकः -भीरुः 210

भुजगः - भुजंगः- भुजंगमः 210

भ्रकुंसः- भ्रूकुंसः-भ्रूकुंसः 210

भ्रमः- भ्रमिः- भ्रमी 209

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

म

मंथः- मंथाः- मंथानः 212

मधूळिका- मधूळिः- मधुः 213

मार्तांडः- मृतांडः- मार्तंडः 212

मुत्- मुदा- प्रमुदः 212

य

रती- रतम् - सुरतं 213

रथिकः- रथिरः- रथी 213

रभटी- आर्भटी- भटी 214

राक्षा-लाक्षा- रक्षा 214

ल

लपः- लापनं- लापनः 214

व

वलग्नं- अवलग्नं -लग्नम् 216

वळक्षः - वळाक्षः - बलक्षः 218

वाक्- वाचा- वचः 215

वाणिज्यं- वणिज्यं-वणिज्या 219

विघ्नं- विघ्नः- विघ्ना 215

विरिंचिः- विरिंचः विरिंचनः 217

विहगः- विहंगः - विहगमः 217

 Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वृत्तिः- वार्तं- वृत्तम् 215

वृद्धिः- वृद्धी- वार्धी 216

वृषभः- वृषः- ऋषभः 218

श

शकुला- शकुलः- शकुली 220

शरदः- शारदः- शरत् 219

शर्करा- शर्करिलः- शार्करः 220

शुंडः- शुंडा- शुंडारः 219

शुभदंती- शुभदती- सुदती 221

शूरकल्पः - शूरदेश्यः- शूरदेशीयः 221

स

संधा- संधानः- संधयः 225

सदृक्- सदृक्षः- सदृशः 222

सलीलं- सलिलं - सरिरं 223

सिंधुकः-सिंधुवारः- सिंधुवारकः 223

सुषीरं- सुषिरं- सुषिः 222

स्पोरणम् -स्फोरणा- स्फोरः 224

स्वप्नः- स्वपनं- स्वापः 222

ह

हर्म्यः- हर्म्यं - हर्मः 224

चतुरूपपदसूची

अ

अंकूरं-अंकुरं - अंकुरः - अंकूरः	225
अग्रं - अग्र्यं- अग्रीयं- अग्रियम्	225
अच्चभल्लः- भल्लः - भल्लूकः -भल्लुकः	226
अनूक्षणं- नूक्षणं- अनुक्षणं-अवक्षणम्	226
अवग्राहः- अवग्रहः- वग्राहः -वग्रहः	227

क

कंतुकं- कंदुकं- गंदुकं- गेंदुकं	227
कौतुकं- कुतुकं- कौतूहलं - कुतूहलम्	228

ग

गुच्छः- गुंछः - गुळुच्छः- गुळुः	228
गोशीर्ष-गोशिरः-गावं- गोशीर्षिका	229

च

चंद्रभागा- चांद्रभागा- चंद्रभागी- चांद्रभागी	230
चंद्रमा- चंदिरः- चंद्रमसः- चंद्रः	229
चिवरं - चीवरं- चीरी -चिवरः	231

ज

जंघारिका- जंघरिका-जंघा- जंघिकः	233
जंभः- जंभिरः- जंभीरः -जंफलः	232

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

जनिः -जन्म- जनुषी- जननम् 231

जलूका- जिलूका- जलौका- जलौकसः 232

जागरः- जागरा- जागरी- आजागरणम् 233

जीवनीया- जीवा -जीवन्ती - जीवनी 234

झ

झारी- झरी- झरः- झरिः 234

त

तटाकः- तटकः- तटाकः- तडगः 235

तमः-तमसं -तामसं- तमिः 235

तुंदी- तुंदिलः- तुंदिरः- तुंदिभः 235

द

दूषिकायां- दूषिका- दूषी- दूषः 237

द्रामिडः- द्रमिडः- द्रविडः -द्राविडः 237

द्रेक्कं- द्रेक्काणः -दृक्काणः- दृकाणः 236

ध

धनुः- धनुः- धनुषः- धनूः 238

न

नखरः- नखः- नखरं- नखं 239

नळिनी- नळिनं- नळिका- नळं 240

नाळा - नाळी- नाडी-नाळं 238

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

निचोळः- निचुलः- चोळः- चोळी 239

निष्कूहः- नष्कुहः-निष्कुटः- निष्कूटः 240

प

पनितं- पणितं- पनायितं - पणायितम् 241

ब

बाह्लीकः- बाह्लिकः- बाह्लिकम् 241

भ

भावुकं- भवुकं- भविकं- भव्यम् 242

भ्रूकुटिः- भ्रुकुटिः- भ्रुकुटी - भ्रुकुटिः 242

म

मरुतः- मरुत् - मरुत्वान् - मारुतः 243

मकुटं - मकुटः- मुकुटी- मुकुटः 243

मसूरा- मसुरी- मसूरी- मसुरी 244

य

युगळी- युगलं- युग्मं- युगं 244

रोहिणी- लोहिणी- रोहिता - लोहिता 245

व

विसृतं- विस्तृतं- विततं- ततम् 245

विदूरजं- वैडूर्य- वेदूर्यं- विदूरजम् 246

वाराणसी- वारणसी-वारणासी- वराणसी 246

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

श - शलल्लं - शलली- शलं -शैलं 247

शय्या- शयनीयं- शयनं-शयः 247

स - सरयूः- शरयूः- सरयुः-शरयुः 248

ह - हलाहलं- हालाहलं- हालिहालं- हालाहलं 248

पञ्चरूपपदसूची

कंडूयनं-कूंडूया- कंडूः -कंडूती- कंडुती 249

किसालयं - किसलयं- किसाल- किसलं- किसम् 249

कुवालयं- कुवलयं- कुवालं- कुवलं- कुवम् 250

धनिः- धन्याकः- धान्याकः- धान्यं- धान्येयकं 250

पत्रा -पत्री- पत्रिका- पत्रकं- पत्रं 251

मारुषः - मुरुषः- मर्षः- मारुषं- मरुषं 251

लोलूपः- लोलूभः- लोलः- लंपटः- लालसः 252

श्लेषः- शेषं- शिष्टं - शेषितः- शैषिकः 252

शिवालं- शैवलं- शैवालं- शैवालः-शैवलः 253

हसः- हासिका- हासः-हसनं- हास्यम् 253

*****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भवेदाषाढ आशाढो विषुद्विषुवं तथा ।
मातुःष्वसा मातुःस्वसा कशायां कथिता कषा ।। ।।1।।

शंवरं संवरं प्रोक्तं कुशलं कुसलं तथा ।
वासरो वाशरोऽपि स्याद्वशिष्ठोऽपि वसिष्ठकः।। ।।2।।

मुषलो मुसलः प्रोक्तः शूकरः सूकरोऽपि च ।
सृगालोऽपि श्रृगालः स्याच्छारः सारोऽपि संमतः।। ।।3।।

कोशः कोषोऽश्रु कथितमस्त्रु चापि सतां मतम् ।
शण्डः षण्डस्तथाख्यातः सण्डोऽपि त्रिविधो मतः।। ।।4।।

शूरः सूरोऽपि चादित्ये विष्वग्विश्वक्स्मृतं बुधैः।
किसलयं किशलयं वसूकं वसुकं तथा ।। ।।5।।

आली स्यादालिरप्येवं बाह्लीको बाह्लिको मतः।
गाण्डीवं गाण्डिवं प्रोक्तं पाण्डुरः पाण्डरस्तथा ।। ।।6।।

पारावतः पारवतः कवाटं च कपाटकम् ।
अन्त्यश्चान्तः सुखं सौख्यं नखं च नखरं स्मृतम् ।। ।।7।।

वाल्मीको वाल्मिकश्चैव वालुका वालिका तथा ।
मथुरा मधुरा प्रोक्ता कफोणिः कफणिस्तथा ।। ।।8।।

द्वाद्वारमपि च प्रोक्तं सरिषपस्तु सर्षपः।
धूस्तूरो धूस्तुरः प्रोक्तस्त्वन्तिकाप्यत्तिका तथा।। ।।9।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

जमदग्निर्जामदग्निः करञ्जश्च कलिञ्जकः।
प्रतिकारः प्रतीकारो विहारादेर्द्विरूपता ।। ।।10।।

रजन्यवनिभूम्यादेर्द्वैरूप्यमपि दृश्यते ।
अपोगण्डस्तु पोगण्डोऽप्यपिधानं पिधानकम् ।। ।।11।।

अवतंसोवतंसश्च वहितोऽवहितस्तथा ।
अर्य आर्यस्तथा प्रोक्तः खुरप्रश्च क्षुरप्रकः।। ।।12।।

जामातापि च यामाता जाया याया प्रकीर्तिता ।
योषा जोषापि च ख्याता स्ववासिन्यां सुवासिनी ।। ।।13।।

कङ्गुः कङ्गूर्यवागुश्च यवागूरप्युदाहृता ।
सुत्रामापि च सूत्रामा किङ्किणी किङ्कणी तथा ।। ।।14।।

जातीफलं जातिफलं यष्टीमधु मतं तथा ।
तनुस्तनूर्हनुश्चैवं पर्षश्च परिषत्तथा ।। ।।15।।

अभ्रमब्भ्रमपि ख्यातं खनित्रं च खनित्रकम् ।।
धान्याकमपि धन्याकं खङ्गी खङ्गो द्विधा मतः।। ।।16।।

विरिश्चश्च विरिञ्चोऽपि परशुः पर्शुरेव च ।
पृषतः पृषदुद्दिष्टो वेश्या वेष्यापि कीर्तिता ।। ।।17।।

सूरापाणं सुरापानं भुजङ्गो भुजगो मतः।
तुरङ्गस्तुरगश्चैव कबन्धं च कमन्धकम् ।। ।।18।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अग्रमग्र्यमपि ख्यातं शारिः सारोऽपि कथ्यते ।
बन्धूरं बन्धुरं चापि कन्दरं कन्दमित्यपि ।। ।।19।।

उध्मानमपि चोद्धानमायुश्चायूरपि स्मृतम् ।
जम्बीरोऽपि च जम्भीरो वरुणो वरणोऽपि च ।। ।।20।।

रात्रिञ्चरो रात्रिचरः सततं संततं तथा ।
जिह्वा जिह्वुश्च कथितो जिह्वलो येन गीयते ।। ।।21।।

रिक्थमृक्थमपि प्रोक्तं रिष्टिर्ऋष्टिश्च संमतः।
विश्रामो विश्रमो वापि पूरुषःपुरुषस्तथा ।। ।।22।।

उदकं च दकं चैव कटः कटिकटीरकौ ।
लज्जा लज्ज्या पुनः प्रोक्ता प्रततिर्व्रततिस्तथा ।। ।।23।।

नृत्यं नृत्तं च कथितं शय्यायां कथ्यते शयः ।
फलितं फालितं चैव विद्वद्भिः परिकीर्तितम् ।। ।।24।।

गम्भीरं च गभीरं स्यात्प्रक्वाणः प्रक्वणस्तथा ।
प्रादेशोऽपि प्रदेशः स्यात्करजोऽपि करञ्जकः।। ।।25।।

लकुचो लिकिचो वापि ख्याताविज्जलहिज्जलौ ।
अगस्तिः स्यादगस्त्योऽपि यमश्च यमजो मतः।। ।।26।।

वातूलो वातुलः प्रोक्तो वृत्तश्च वर्तुलस्तथा ।
कटकं कण्टकं चापि तथा पूर्वैश्च दृश्यते ।। ।।27।।

Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कुटीरकुटिरौ ख्यातौ ननन्दा च ननन्दिका ।
आमिक्षायाममिक्षा स्याज्जटिलो जटुलस्तथा ।। ।।28।।

मासि ज्यैष्ठे तथा ज्येष्ठः पौषे पुष्योऽपि संमतः।
अष्ठिवानस्थिवानेव वाग्वाचा दिग्दिशादयः।। ।।29।।

अमिषं चामिषं चाहुस्तिमस्तिमिरिव स्मृतः।
चेडी चेटी च कथिता रजः ख्यातं रजं मतम् ।। ।।30।।

मह एव महमाहुश्चिन्तनं चिन्तना तथा ।
नारिकेलादिषु द्वैधमाहु केलादिवर्जनात् ।। ।।31।।

डिम्भो डिम्बश्च विख्यातः कुवरः कूवरो मतः।
अर्द्रमार्द्रं धुतं धौतं निशातं निशितं तथा ।। ।।32।।

घ्राणं घ्रातं पुनः प्रोक्तं गूढं गुप्तं सतां मतम् ।
ह्रीणं ह्रीतं च विख्यातं घुष्टं च घुषितं तथा ।। ।।33।।

दान्तं दमितं शान्तं शमितं घूर्णघूर्णिते ।
जप्तं च जपितं चैव क्लिष्टं क्लेशितमेव च ।। ।।34।।

तुष्टं च तुषितं विद्धं वेधितं विभ्रवित्तके ।
ऊतं स्यूतमुतं चैव भिन्नं भेदितमेव च ।। ।।35।।

दितं दातं च दत्तं स्याद्धूपितं धुपितं तथा ।
धूपायितं च मृगितं मार्गितं पूर्णपूरिते ।। ।।36।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अन्वेषितं तथान्विष्टं त्राणं त्रातं च संमतम् ।
गुप्तं गोपायितं चैव बुद्धं च बुधितं तथा ।। ।।37।।

पणायितं च पणितं पनितं च पनायितम् ।
छन्नं च छादितं चैव प्रष्टुं प्लुष्टं स्मृतं बुधैः।। ।।38।।

तीर्थं तिर्थमर्धमर्घ्यं पर्वस्यात्पर्वणी तथा ।
गुग्गुलुर्गुग्गुलः प्रोक्तः किकिदीविः किकीदिविः।। ।।39।।

जीवंजीवो जीवजीवस्तडगस्ताडगस्तथा ।
यती ख्यातो यतिश्च स्यादन्तरिक्षान्तरिक्षके ।। ।।40।।

संनिहतः संनिहित्यां कीलः कीलापि कीर्तिता ।
अकुलोऽप्याकुलः ख्यातः पूपोऽपूपश्च संमतः।। ।।41।।

अपपूर्वमर्षणा च भण्यते चावमर्षणम् ।
अपमानोऽवमानश्च बिम्बोष्ठेऽपि द्विरूपता ।। ।।42।।

मृद्वङ्गापि च मृद्वङ्गी नेत्रानेत्र्यादिके तथा ।
मञ्झा ख्यातः स्मृता मज्जा झान्तापि च विचक्षणैः।। ।।43।।

स्फटा फेटा च चण्डारश्चण्डालश्च प्रकीर्तितः।
काव्येषु गीयते हर्षौ हरिषोऽपि च कीर्त्यते ।। ।।44।।

मेधिर्मेधा शरव्ये च लक्षं लक्ष्यमुदाहृतम् ।
संख्या लक्षा च लक्षं च करभोऽपि करम्भकः।। ।।45।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मृदुर्मृद्वी गुरुगुर्वी तृप्ता तर्पा च संमता ।
भ्रष्टा मृष्टा मतं तद्वद्रञ्जनं रजनं तथा ।। ।।46।।

नतिर्नत्यां गतिर्गत्यां भूतिर्भूत्यादिकं तथा ।
ख्यातौ निमेषनिमिषौ स्मृतौ भीरुकभीलुकौ ।। ।।47।।

ऊषाः स्यादुषसा तद्वत्सेवनं सीवनं मतम् ।
तन्त्री तन्त्रा चकथिता मृजा स्यान्मार्जनी तथा ।। ।।48।।

संन्ध्या संधा प्रतिज्ञाता भारता भरता नटाः।
स्मृतौ दासेरदासेयौ पिटकः पेटकस्तथा ।। ।।49।।

परिस्नुता परिश्रुतः स्यादालस्योऽलसोऽपि च ।
कमलः कामलो वापि गृध्नुर्गर्धन इत्यपि ।। ।।50।।

भूष्णुर्भविष्णुः क्षमिता क्षन्ता चिकणचिक्कणौ ।
नवं नव्यं च मृदुलं मृदु स्याद्बहुलं बहु ।। ।।51।।

पृथुलं पृथु विख्यातं मञ्जुलं मञ्जु चेष्यते ।
प्रागल्भ्यं कीर्त्यते यत्र प्रागल्भी तत्र कीर्तिता ।। ।।52।।

लोडनं लडनं चैव त्रुटिस्तुटिरपि स्मृता ।
वश्यो वशोऽभिकोभीको लुपो लोलुपलोलुभौ ।। ।।53।।

धृष्णुधृष्टकौ विशालं विशलं स्मर्यते बुधैः।
बाहुर्बाहोऽर्तिरार्तिः स्यादूरीकृतमुरीकृतम् ।। ।।54।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

बह्वाम्पि पठ्यते कैश्चित्तथा बह्वम्पि चैव हि ।
बह्वपानि तथा भट्टिस्त्रितयं तेन सिध्यति ।। ।।55।।

स्फूरणं स्फुरणं ख्यातिः क्वचित्साम च ......।
स्तम्बघनस्तु स्तम्बघ्नो मसिश्चापि मसी स्मृता ।। ।।56।।

कालनेमिः कालनेमी दैत्यनाम द्विधा मतम् ।
कुम्भी चापि तथा कुम्भा भण्यते शब्दशासने ।। ।।57।।

ख्याते माङ्गल्यमङ्गल्ये विवधो वीवधो मतः।
भृङ्गरिटिर्भृङ्गरीटिः स्यात्स्तपस्तापोऽपि गीयते ।। ।।58।।

भृकूटं भृकुटं प्राहुर्मन्दारो मन्दरोऽपि सः।
फलं च फलनं ख्यातं नसा नासा च कीर्त्यते ।। ।।59।।

कृषकः कर्षको दृष्टः खलीनं खालिनं तथा ।
मणी इव मणीव स्याद्रोदसी रोदसा अपि ।। ।।60।।

दम्पती इव शब्देन संहतौ तेषु पक्षकः।
प्रग्राहः प्रग्रहो दृष्टः परिप्लावपरिप्लवौ ।। ।।61।।

उच्छ्राय उच्छ्रयः प्रोक्तो धारणं धरणं तथा ।
त्रिखट्वी च त्रकट्वं स्यादुलुखलमुदूखलम् ।। ।।62।।

क्षमा भूमिः क्षमा तुल्या तूली तूला मतं सताम् ।
मसुरोऽपि मसूरस्तु सरुः सद्योऽपि दृश्यते ।। ।।63।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कापुरुषः कुपुरुषो वाचिका वाचकः क्रिया ।
विहंगमेति कथिता तथा ख्याता विहंगिका ।। ।।64।।

आपः शब्दः सकारान्तो दृश्यते शब्दशासने ।
चारभटश्चारुभटः खाल्विटो खल्विटो मतः।। ।।65।।

खल्लीटं च तथा दृष्टं हाञ्जिरुक्ता च हाञ्जिकम् ।
कोटितण्डुलशब्दौ च दृष्टौ पुंक्लीबयोः पुनः।। ।।66।।

कतमकतरौ प्रोक्तौ दृष्टौ भिक्षुकभिक्षकौ ।
कर्कटी कर्कुटी नान्ता इकारान्ता च केचन ।। ।।67।।

लावूरलावूरिर्वारुरुर्वारुश्च मतं सताम् ।
आननश्चाननं चैव आमेषी चाम्रपेषिका ।। ।।68।।

शालिश्चैव तथा शाली कलम्बुश्च कलम्बिका ।
नीलिका चैव नीली च कर्करुः पुंसि च स्त्रियाम् ।। ।।69।।

पोतिका पोतका ख्याता स्मृतौ वास्तूकवास्तुकौ ।
भृङ्गराजो भृङ्गरजः समौ दाडिमदालिमौ ।। ।।70।।

गुत्सको गुच्छको वापि तथा चोत्सुकचोतकौ ।
शाटिः शाटी च विख्याता मटो मयट एव च ।। ।।71।।

समौ दात्यूहदात्यौहौ पटवासः पटवसः।
अवसत्थ आवसत्थस्तुद्रङ्गाद्रङ्गकौ समौ ।। ।।72।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शूकपिटः शूकपटः खड्किक्कखटपिक्कके ।
ख्यातौ पर्ण्याटपर्णाटौ प्रवाणः प्रघणेऽपि च ।। ।।73।।

भ्रुकुटिभ्रुकुटौ प्रोक्तौ कलिः स्त्रीपुंसमार्थता ।
क्रौञ्चापि च पुनः क्रौञ्चस्तथा च प्रतिपद्यते ।। ।।74।।

हलन्तो गीयते कैश्चिदजन्तोऽयं च गीयते ।
दुर्लभो ग्रथितो लोके बीजधातुप्रमाणतः।। ।।75।।

श्री पुरुषोत्तमदेवविरचितो द्विरूपकोशः समाप्तः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

द्विरूपपदानुक्रमणिका

अकुलः - आकुलः 41
अगस्तिः - अगस्त्यः 26
अग्रम् -अग्र्यम् 19
अन्तरिक्षं-अन्तरिक्षकम् 40
अन्तिका -अत्तिका 9
अन्त्यः- अन्तः 7
अन्वेषितं - अन्विष्टम् 37
अपमानः- अवमानः 41
अपिधानम् -पिधानम् 11
अपूर्वं -पूर्वम् 41
अपोगण्डः- पोगण्डः 11
अभिकः- अभीकः 53
अभ्रं -आभ्रम् 16
अपमर्षणं-अवमर्षणम् 42
अमिषं -आमिषम् 30
अर्घं –अर्घ्यम् 39
अर्द्रम् - आर्द्रम् 32
अर्य-आर्या 12
अवतंसः- वतंसः 12
अवनिः-अवनी 11
अवसत्थः- आवसत्थः72
अष्टिवान् - अस्थिवान् 29
आननः- आननम् 68
आमिक्षा -अमिक्षा 28
आमेषी -आम्रपेषि 68
आयुः -आयूः 20
आर्तिः- अर्तिः 54
आलस्यः - अलसः 50
आली - अलिः 6
आषाढः -आशाढः 1
उच्छ्राय -उच्छ्रयः 62
उत्सुकः- उतकः 71
उदकं -दकम् 23
उध्मानम् -उद्धानम् 20
उलूखलं -उदूखलम् 62
ऊतं -उतम् 35
ऊरीकृतं -उररीकृतम् 54
ऊषाः- उषा 48
करजः- करञ्जकः 26
कङ्गुः- कङ्गूः 14
कटः- कटिः- कटीः 23

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कटकं- कण्टकम् 27
कतम -कतरः 67
कन्दरं- कन्दम् 18
कफोणिः -कफणिः 8
कबन्धं- कमन्धम् 18
कमलः- कामलः 50
करञ्जः- कलिञ्जकः 10
करभः- करम्भकः 45
कर्कटी- कर्कुटी 67
कर्करः -कर्करा 69
कलम्बुः- कलम्बिका 69
कलिः -कली 74
कवाटं - कपाटम् 7
कशा – कषा 1
कापुरुषः- कुपुरुषः 64
कालनेमिः- कालनेमी 57
किकिदीविः-किकीदिविः 39
किङ्गिणी- किङ्कणी 14
किसलयं- किशलयम् 5
कीलः- कीला 41
कुटीरः- कुटिरः 28
कुम्भी -कुम्भा 57
कुवरः- कूवरः 32
कुशलं- कुसलम् 2
कृषकः -कर्षकः 60
कोटिः -कोटिम् 66
कोशः -कोषः 4
क्रौञ्चा-क्रौञ्चः 74
क्लिष्टं -क्लेशः 34
क्षमा - क्षमा 63
क्षमिता –क्षन्ता 51
खटूकः -खटकिकः 73
खड्गी -खड्गः 16
खलीनं - खालिनम् 60
खानित्रं -खनित्रम् 16
खाल्विटः-खल्विटः-
खल्लीटः 65/66
खुरप्रः- क्षुरप्रः 12
गतिः -गती 47
गम्भीरं- गभीरम् 25
गरुः- गुर्वी 46
गाण्डीवं -गाण्डिवं 6

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

गुग्गुलूः -गुग्गुलः	39
गुत्सुकः- गुच्छकः	71
गुप्तं- गोपायितम्	37
गूढं -गुप्तम्	33
गृध्नुः -ग्रध्नः	50
घुष्टं- घुषितम्	33
घूर्णः- घूर्णितः	34
घ्राणं -घ्रातम्	33
चण्डारः -चण्डालः	43
चारभटः -चारुभटः	65
चिकणः- चिक्कणः	51
चिन्तनं -चिन्तना	31
चेडी -चेटी	30
छन्नं -छादितम्	38
छारः -सारः	3
जटिलः- जटुलः	28
जप्तं -जपितम्	34
जमदग्निः-जामदग्निः	10
जम्बीरः- जम्भीरः	20
जातीफलं- जतिफलम्	15
जामाता -यामाता	13
जाया -याया	13
जीवंजीवः- जीवजीवः	40
जिह्वा -जिहुः- जिह्वलः	21
ज्यैष्टः- ज्येष्ठः	29
डिम्भः- डिम्बः	32
तडागः -तडगः	40
तण्डुलः- तण्डुलम्	66
तनुः- तनू	15
तन्त्री-तन्त्रा	48
तपः- तापः	58
तिमः-तिमिः	30
तीर्थं -तिर्थम्	39
तुरङ्गः- तुरगः	18
तुल्या- तूली -तूला	63
तुष्टं -तुषितम्	35
तृप्ता- तर्प्ता	46
त्राणं -त्रातम्	37
त्रिकद्वी -त्रिकद्वम्	62
त्रुटिः- तुटिः	53
दम्पती-जम्पती	61
दात्यूहः- दात्यौहः	72

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

दान्तं- दमितम् 34
दासेरः-दासेयः 49
दिक् -दिशा 29
दाडिमः- दालिमः 70
दितं -दातम्-दत्तम् 36
धुपित्तं-धूपितं-धूपायितं 36
द्वाः- द्वारम् 9
धान्यकं- धन्याकम् 16
धारणं -धरणम् 62
धुतं -धौतम् 32
धुस्तूरः- धुस्तुरः 9
धृष्णु -धृष्टः 54
नखं -नखरम् 7
नतिः -नती 47
ननन्दा -ननन्दिका 28
नवं -नव्यम् 51
नसा- नासा 59
नारिकेलः- नालिकेरः 31
निमेषः- निमिषः 47
निशातं -निशितं 32
नीलिका- नीली 69
नृत्यं -नृत्तम् 24
नेत्रः- नेत्र्यम् 42
पटवासः -पटवसः 72
पणायितं -पणितं- पनितं -
पनायितम् 38
परशुः पर्शुः 17
परिस्नुता -परिश्रुतः 50
पर्य्याटः- पर्णाटः 73
पर्व -पर्वणि 39
पर्षः-परिषद् 15
पाण्डुरः –पाण्डरः 6
पारावतः -पारवतः 7
पारिप्लवः -परिप्लवः 61
पिटकः -पेटकः 49
पूपः- अपूपः 41
पुरुषः-पूरुषः 22
पूर्णं -पूरितम् 36
पृथुलं -पृथु 52
पृषतः -पृषद् 17
पोतिका- पोतका 70
पौषः- पुष्यः 29

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रक्काणः -प्रक्कणः	25	भुजङ्गः- भुजगः	18
प्रग्राहः -प्रग्रहः	61	भूति –भूती	47
प्रघाणः -प्रघणः	73	भूमिः-भूमी	11
प्रततिः- व्रततिः	23	भूष्णुः- भविष्णुः	51
प्रतिकारः- प्रतीकारः	10	भृकूटं -भ्रूक्कटम्	59
प्रष्टुं –प्लुष्टम्	38	भृङ्गराजः -भृङ्गरजः	70
प्रागल्म्यं -प्रागल्भी	52	भृङ्गरीटिः -भूरिटिः	58
प्रादेशः- प्रदेशः	25	भ्रुकुटि- भ्रुकुटः	74
फलं -फलनम्	59	मज्जा -मज्जा	42
फलितं -फालितं	24	मञ्जुलं -मञ्जु	52
बन्धूरं -बन्धुरम्	19	मटः- मयटः	71
बहुः- बाहुः	54	मणी -मणि	60
बहुलं -बहु	51	मथुरा-मधुरा	8
बह्वाम्पि बह्लम्पि बह्वपा	55	मृद्वङ्गः- मृद्वङ्गी	42
बाह्लीकः- बाह्लिकः	06	मन्दारः- मन्दरः	59
बिम्बोष्टः- बिम्बैष्ठः	41	म्रष्टा-मृष्टा	46
बुद्धं -बुधितम्	37	मसिः -मसी	56
भारताः-भरताः	49	मसुरः -मसूरः	63
भिक्षुकः- भिक्षकः	67	महः- महम्	31
भिन्नं -भेदितम्	35	माङ्गल्यं -मङ्गलम्	58
भीरुकः -भीलूकः	47	मातुष्वसा- मातुःस्वसा	1

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मुषलः -मुसलः 3
मृगितं -मार्गितम् 36
मृजा- मार्जनी 48
मृदुः-मृद्वी 46
मृदुलं- मृदु 51
मेधिः -मेधा 45
यती -यतिः 40
यमः -यमजः 26
यवागुः- यवागूः 14
यष्टिमधु -यष्टीमधु 15
योषा -जोषा 13
रजः- रजम् 30
रजनि-रजनी 11
रञ्जनं -रजनम् 46
रात्रिंचरः- रात्रिचरः 21
रिक्थम्- ऋक्थम् 22
रिष्टिः - ऋष्टिः 22
रोदसी- रोदसा 60
लकुचः- लिकुचः 26
लक्षं -लक्ष्यम् 45
लक्षा -लक्षम् 45
लज्जा -लज्ज्या 23
लावूरः-लावूरिः 68
लूपः- लोलूपः- लोलूभः 53
लोडनं - लडनम् 53
वरुणः- वरणः 20
वशिष्ठः- वसिष्ठः 2
वश्यः वशः 53
वसूकं -वसुकम् 5
वहितः- अवहितः 12
वाक्-वाचा 29
वाचिका -वाचकः 64
वातूलः- वातुलः 27
वारुरुः- वारुः 68
वालूका -वालिका 8
वाल्मीकः- वाल्मिकः 8
वासरः- वाशरः 2
वास्तूकः-वास्तुकः 70
विज्जलः- हिज्जलः 26
विद्धं -वेधितम् 35
विरिञ्चिः-विरिञ्चः 17
विविधः -वीविधः 58

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विशालं -विशलम् 54
विश्रामः- विश्रमः 22
विषुवत् –विषुवम् 1
विष्वग् -विष्वक् 5
विहङ्गमः- विहंगिमः 64
विहारः-विहरः 10
वृत्तः -वर्तुलः 27
वेश्या -वेष्या 17
शंवरं - संवरं 2
शण्डः- षण्डः –सण्डः 4
शय्या -शयः 24
शाटिः -शाटी 71
शान्तं -शमितम् 34
शारिः- सारः 19
शालिः- शाली 69
शूकरः- सूकरः 3
शूकपटिः- शूकपटः 73
शूरः- सूरः 5
संनिहितः -संनिहितः 41
सततं –सन्ततम् 21
सन्ध्या -संधा 49
सरिषपः- सर्षपः 9
सुखं -सौख्यम् 7
सुत्रामा - सूत्रामा 14
सुरापाणं सुरापानम् 18
सृगालः- शृगालः 3
सेवनं -सीवनम् 48
स्तम्बघनः -स्तम्बघ्नः 56
स्फटा -फटा 44
स्फूरणं -स्फुरणम् 56
स्ववासिनी-सुवसिनी 13
हनुः- हनूः 15
हर्षः- हरिषः 45
हाञ्जिः- हाञ्जिकम् 66
हीणं -हीतम् 33

******

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रबोधमाधातुमशाब्दिकानां कृपामुपेत्यापि सतां कवीनम् ।
कृतो मया रूपमवाप्य शब्दभेदप्रकाशोऽखिलवाङ्मयार्थः।।1।।

विद्यादगारमागारमपगामापगामपि ।
अरातिमारातिमथो अम आमः प्रकीर्तितः।। ।।2।।

भवेदमर्ष आमर्षश्चाङ्कुरोऽङ्कूर एव च ।
अन्तरिक्षमन्तरीक्षमगस्त्योऽगस्तिरेव च ।। ।।3।।

अटरूषाश्चाटरूषोऽवशायोऽवश्याय एव च ।
पतिश्यायः प्रतिश्यायो भल्लूको भल्लुकोऽपि च।। ।।4।।

उल्मूकमुल्मुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम् ।
जतुका स्याज्जतूकाऽपि मसूरो मसुरो मतः।। ।।5।।

वास्तुकं चापि वास्तूके देवकी दैवकीति च ।
ज्योतिषं ज्यौतिषं चापि ष्ठेवनं ष्ठीवनं तथा ।। ।।6।।

सुत्रामाऽपि च सूत्रामा हनूमान्हनुमानपि ।
उषणं स्यादूषणं च भवेदुषरमूषरम् ।। ।।7।।

बन्धूरं बन्धुरं च स्यादूरीकृतमुरीकृतम् ।
वाह्लिकं चापि वाह्लीकं गाण्डीवं गाण्डिवं तथा ।। ।।8।।

उषाऽप्यूषा ननन्दा च ननान्दा च प्रकीर्तिता ।
चण्डालोऽपि च चाण्डालो वादान्योऽपि वदान्यवत् ।। ।।9।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

हालहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम् ।
प्रचहालं हहालं च हाहलं चापि चक्षते ।। ।।10।।

प्रक्वाणः प्रक्वणश्चापि श्यामाका श्यामकेति च ।
सहाचरः सहचरः स्फाटिकं स्फटिकं तथा ।। ।।11।।

गन्धर्वोऽपि च गान्धर्वश्चमरश्चामरस्तथा ।
चोरश्चौरश्चटुश्चाटुश्चोलश्चेलश्चमुश्चमूः।। ।।12।।

चञ्चुश्चञ्चूस्तलस्तालः श्यामलः शबलस्तथा ।
धान्याकमपि धन्याकं युतकं यौतकं तथा ।। ।।13।।

कवाटं च कपाटं च कविलं कपिलं तथा ।
करवालःकरपालो वनीयकवनीपकौ ।। ।।14।।

पारावतः पारापतो जरा स्याज्जरया सह ।
जटायुषं जटायुं च विद्यादायुं तथाऽऽयुषा ।। ।।15।।

सायं सायो भवेत्कोशः कोषः शूण्डं च शुण्डवत् ।
भावुकं भविकं चापि मुसलं मुषलं तथा ।। ।।16।।

वेशो वेषश्च कथितो बुसोऽपि स्याद्बुषस्तथा ।
स्याद्धनुर्धनुषा सार्धं जरसा च जरां विदुः।। ।।17।।

सूकरः शूकरोऽपि स्यात्सृगालश्च शृगालवत् ।
सूरः शूरश्च कथितः कलसः कलशोऽपि च ।। ।।18।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सुनासीरः शुनासीरो नारायणनरायणौ ।
यातुधानो जातुधानो लक्ष्मणो लक्ष्मनोऽपि च ।। ।।19।।

श्वशुरः स्वशुरोऽपि स्याच्चारित्र्यं चरितं तथा ।
पारदं पारतं वासा वासकं कृमिणा क्रिमिः।। ।।20।।

त्रिफला तृफला चापि कृशरा किशराऽपि च ।
भवेद्दष्टिस्तथा विष्टिः प्रियालः स्यात्पियालवत् ।। ।।21।।

कलाटीनः कराटीनो वलिशो बडिशोऽपि च ।
सङ्करः शङ्करोऽपि स्यान्मङ्गलो मुद्गलोऽपि च ।। ।।22।।

मद्गरो मुद्गरश्चापि मकुटो मुकुटस्त्विह ।
सुकृतं सूकृतं चापि चुलुकं चूलुकं तथा ।। ।।23।।

करञ्जःकरजोऽपि स्यात्परेतः प्रेत उच्यते ।
कर्मीरोऽपि च किर्मीरो हायनं हयनं स्मृतम् ।। ।।24।।

शौटीर्य्यमपि शौण्डीरं ज्योष्टे ज्यैष्ठोऽपि दृश्यते ।
सौदाम्नी च सुदाम्नी च सौदामन्यपि दृश्यते ।। ।।25।।

जठरो जटरोऽपि स्यान्निमेषो निमिषोऽपि च ।
बुको बुकश्च कुसुमे मदनो मलयो द्रुमे ।। ।।26।।

आरग्वधार्ग्वधौ स्यातां खुरकक्षुरकावपि ।
प्रश्निः पृश्निश्च सरयूः सरयुश्च निगद्यते ।। ।।27।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुरीश्वरी चेश्वराऽपि च ।
तपिच्छमपि तापिच्छं त्रपुषं त्रिपुषं तथा ।। ।।28।।

हिंडिरोऽपि च हिण्डीरः परशुं पर्शुना सह ।
वालुका वालिका चापि दोर्दोषोऽपि भुजा भुजः ।। ।।29।।

बाहुर्बाहा तृषा तृष्णा संध्यास्यासंधिना सह ।
भगिनीमपि भग्नीं च झल्लरीं झिल्लिरीं विदुः।। ।।30।।

वेत्रं च वेतसा सार्धमेधमाहुरथैधसा ।
सम्बलनं सम्वरणं तुलनी तरुणीति च ।। ।।31।।

प्रमदावचंन प्रमदवचनं परिकीर्तितम् ।
स्वहलिका सुरलीका वज्रं वज्रोऽशनिस्तथा ।। ।।32।।

शिलंमुचं शिलीचञ्चं भवेन्मुचं शिलं तथा ।
वासुदेवोऽपि वासुः स्यद्वसुदेवोऽपि वासवः।। ।।33।।

आशी आश्याऽहिदंष्ट्रायं लक्ष्मिर्लक्ष्मी हरेः प्रिया।
रुचकौ रुचुकौ प्रोक्तौ पुरुचूकश्च तादृशः।। ।।34।।

कुमुदं कुमदश्चापि योषिता योषिदित्यपि ।
शरद्भवेच्छरदया प्रावृट् प्रावृषया सह ।। ।।35।।

नगस्तु नगसा सार्द्धं तपश्च तपसा सह ।
सहस्तु सहसा सार्द्धं महस्तु महसा सह।। ।।36।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तमस्तु तमसा प्रोक्तं रजसाऽपि रजः समम् ।
गार्गिकैस्तु जलौकाभिः कथिता अञ्जलौकसः।। ।।37।।

दिवं चापि दिवा प्रोक्तं पर्षः स्यात्पर्षदा सह ।
वर्षाः स्युर्वारिषाभिस्तु हविषो हविषस्तथा ।। ।।38।।

सर्षपः स्यासरिषपः कर्षः स्यात्करिषेण च ।
मारिषो मार्ष इत्युक्तः परशः पर्श एव च ।। ।।39।।

एवमन्येऽपि चार्हाद्यकर्ह्या वर्णाः प्रयोगतः।
दक्षिणस्यामवाच्येव प्रायं त्वनशने विदुः।। ।।40।।

छन्दावभिप्रायवशौ कज्जलः स्यात्कवातवत् ।
हस्वादिकर्तिःपीडायां धनुष्कोट्यामपीष्यते ।। ।।41।।

एतौ मध्यतवर्गीयौ वैदूर्य्यमणिशाद्वलौ ।
तालव्यमध्यो विशद उर्ध्वशब्दो रकारवान् ।। ।।42।।

यवानीत्यपि द्वे मध्ये श्रावणं मासि मध्यतः।
शफे खुरं कवर्गीयं क्षुवारश्च क्षुरप्रके ।। ।।43।।

नापितस्योपकरणे कषसंयोग इष्यते ।
अव्यधानव्ययं रात्रौ दोषाशब्दं प्रचक्षते ।। ।।44।।

प्रायो भवेद्यःप्रचुरप्रयोगः प्रामाणिकोदाहरणे प्रतीतः।
रूपादिभेदेषु विचारणेषु विचक्षणो निश्चयतामुपैति ।। ।।45।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

क्वचिन्मात्रकृतो भेदः क्वचिद्वर्णकृतोऽत्र च ।
क्वचिदर्थान्तरोल्लेखाच्छब्दानां रूढितः क्वचित् ।। ।।46।।

जागर्ति यस्यैष मनःसरोजे स एव शब्दार्थविवर्तनेशः ।
निजप्रयोगार्पिकामचारः पाठप्रयोगाप्रणशर्गलश्च ।। ।।47।।

हारितो हरितोऽपि स्यान्मुनिपक्षिविशेषयोः ।
तुवरस्तूषरोऽपि स्यात्कुवरः कूवरस्तथा ।। ।।48।।

उत्तमोऽनुत्तमोऽपि स्यादाहतं स्यादनाहतम् ।
उदारे चानुदारः स्यादुदग्रे चानुदग्रवत् ।। ।।49।।

महिलायां महेलाऽपि महला स्यान्महेलिका ।
छेकदश्छेकछेकालो विदग्धे छेकिलोऽपि च ।। ।।50।।

गुग्गुलौ गुग्गुलोऽपि स्याद्दिङ्गुलौ चापि हिङ्गुलम् ।
मन्दिरं मदिराऽपि स्याद्वीर्ये वीर्याऽपि कथ्यते ।। ।।51।।

शुष्केऽप्यकाले चावालमुदके स्याद्दकं तथा ।
दुष्टभेदे शतरुषी शताहश्च निगद्यते ।। ।।52।।

द्रेक्कद्वेक्काणदृक्काण भवन्त्यपि दृकाणवत् ।
पत्रङ्गमपि पत्राङ्गं कुद्दालश्च कुदालवत् ।। ।।53।।

मारुषं मारिषं शाकं प्रीहा प्लीहा गदेऽपि च ।
फिणा फेणिस्तथौद्दिलकरिण्यां कारिणीति च ।। ।।54।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

धरित्रीश्च तरिषी च तरिषा तारिषी तथा ।
कन्याकुब्जं कान्यकुब्जं कोशलोत्तरकोशला ।। ।।55।।

वाराणसीत्यपि प्रोक्ता वाणारसीति च तथा ।
ताम्रलिप्ता दामलिप्ता तुगोऽप्युत्तङ्ग इत्यपि ।। ।।56।।

अन्तःस्थीयवकारास्तु पवनस्य तु कथ्यते ।
तत्र वायस्य वायेपि तन्त्रादित्वं च दृश्यते ।। ।।57।।

इति पुरुषोत्तमदेवकृतः शब्दभेदप्रकाशःसम्पूर्णः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

द्विरूपपदानुक्रमणिका

अगस्त्यः-अगस्तिः	3
अगारः- आगारः	2
अङ्कुरः- अङ्कूरः	3
अटरूषः- आटरूषः	4
अन्तरिक्षं -अन्तरीक्षम्	3
अपगा- आपगा	2
अम- आमः	2
अमर्षः- आमर्षः	3
अरग्वधः- अर्ग्वधः	27
अरातिः - आरातिः	2
अवशायः- अवश्यायः	4
आयः -आयुषा	15
आशी- आश्या	34
आहतं- अनाहतम्	49
ईश्वरी- ईश्वरा	28
उत्तमः- अनुत्तमः	49
उदकम् -दकम्	52
उदग्रः- अनुदग्रः	49
उदारः अनुदारः	49
उल्मूकः- उल्मुकम्	5
उषणं- ऊषणम्	7
उषरम् - ऊषरम्	7
उषा- ऊषा	9
ऊरीकृतम् - उरीकृतम्	8
एधं- ऐधसा	31
कन्याकुब्जं- कान्यकुब्जं	56
करञ्जः- करजः	24
करवालः- करपालः	14
करिणी- कारिणी	54
कर्मीरः- किर्मीरः	24
कर्षः- करिषः	39
कलसः-कलशः	18
कलाटीनः- कराटीनः	22
कवाटं – कपाटम्	14
कविलं – कपिलम्	14
कुद्दालः कुदालः	53
कुमुदं- कुमुदः	35
कुवरः-कूबरः	48
कृमिः- क्रिमिः	20
कृशरा-किशरा	21

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कोशः-कोषः 16
कोशला- उत्तरकोशला 55
खुरकः- क्षुरकः 27
गन्धर्वः- गान्धर्वः 12
गाण्डीवं - गाण्डिवम् 8
जलौकाः- अञ्जलौकसः 37
गुग्गुलः- गुग्गुलुः 51
चञ्चुः-चञ्चूः 13
चटुः-चाटुः 12
चण्डालः- चाण्डालः 9
चमरः-चामरः 12
चमुः-चमूः 12
चारित्र्यं-चरितम् 20
चुलुकं- चूलुकम् 23
चोरः-चौरः 12
चोलः- चेलः 12
छकदः-छेकः-छेकालः
छेकिलः 50
जटायुषः - जटायुः 15
जठरः- जटरः 26
जतुका- जतूका 5
जरसा -जरा 17
जरा- जरया 15
ज्योतिषं - ज्यौतिषम् 6
ज्येष्ठः- ज्यैष्ठः 25
झल्लरी -झिल्लिरी 30
तपः-तपसा 36
तपिच्छं- तापिच्छम् 28
तमः-तमसा 37
तलः-तालः 13
तामलिप्ता- दामलिप्ता 56
तुगः- उत्तुङ्गः 56
तुलनी- तरुणी 31
तुवरः -तूवरः 48
तृषा- तृष्णा 30
त्रपुषं- त्रिपुषम् 28
त्रिफला- तृफला 21
दिवं- दिवा 38
दृष्टिः-विष्टिः 21
देवकी- दैवकी 6
दोः- दोषा 29
द्रेक्क- द्रेक्काण- दृकाण- दृकाण
53
धनुः-धनुषा 17

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

धरित्री-तरिषी -तरिषा-
तारिषी 55
धान्याकं-धन्याकम् 13
नगः- नगसा 36
ननन्दा- ननान्दा 9
नारायणः-नरायणः 19
निमेषः -निमिषः 26
नीलङ्गुः -नीलाङ्गुः 27
पतिश्यायः- प्रतिश्यायः 4
पत्रङ्गं- पत्राङ्गम् 53
परशः- पर्शः 39
परशुः- पर्शुः 29
परेतः-प्रेतः 24
पर्षः-पर्षदा 38
पारदं - पारतम् 20
पारावतः- पारपतः 15
प्रक्काणः- प्रक्कणः 11
प्रमादवचनं -प्रमदवचनं 32
प्रश्निः- पृश्निः 27
प्रियालः- पियालः 21
प्रावृट्- प्रावृषः 35
प्रीहा- प्लीहा 54
फिणा-फेणिः 54
बन्धूरं - बन्धुरम् 8
बाहुः- बाहा 30
बुसः- बुषः 17
भगिनी - भग्नी 30
भल्लूकः- भल्लुकः 4
भावुकं- भविकम् 16
भुजा- भुजः 29
मंदिरं- मंदिरा 51
मकुटः- मुकुटः 23
मङ्गलः- मुद्गलः 22
मद्गरः-मुद्गरः 23
मसूरः- मसुरः 5
महः-महसा 36
महिला-महिले-महला-
महेलिका 50
मारिषः- मार्षः 39
मारुषं- मारिषम् 53
मुसलं- मुषलम् 16
यातुधानः- जातुधानः 19

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

युतकं - यौतकं 13
योषिता- योषिद् 35
रजसा-रजः 37
रुचकः-रुचुकः-रूचकः 34
लक्ष्मणः- लक्ष्मनः 19
लक्ष्मिः-लक्ष्मी 34
वङ्गं-वङ्गः 32
वनीयकः- वनीपकः 14
वलिशः-बडिशः 22
वसुदेवः- वासवः 33
वादान्यः- वदान्यः 9
वाराणसी- वाणारसी 56
वालुका - वालिका 29
वासा- वासकम् 20
वासुदेवः-वासुः 33
वास्तुकं - वास्तूकम् 6
वाह्लिकं - वाह्लीकम् 8
वीर्यः-वीर्या 51
वुकः-बुकः 26
वेत्रं - वेतसा 31
वेशः- वेषः 17
शतरुषी-शताहः 52
शम्बूकं- शम्बुकम् 5
शरद्- शरदा 35
शिलंमुचं- शिलीचञ्चं - मुचशिलं 33
शूण्डं- शुण्डः 16
शौटीर्यं- शौंडीरम् 25
श्यामलः- शबलः 13
श्यामाका-श्यामकः 11
श्वशुरः- स्वशुरः 20
ष्टेवनं -ष्टीवनम् 6
संकरः- शंकरः 22
संध्या- संधिः 30
सम्बलनं - सम्वरणम् 31
सरयूः- सरयुः 27
सर्षपः- सरिषपः 39
सहः-सहसा 36
सहाचरः-सहचरः 11
सायं-सायः 16
सुकृतं- सूकृतम् 23
सुत्रामा- सूत्रामा 7

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सुनासीरः- शुनासीरः 19

सूकरः-शूकरः 18

सूरः-शूरः 18

सृगालः-श्रुगालः 18

सौदाम्नी- सुदाम्नी -

सौदामिनी - 25

स्फाटिकं- स्फटिकम् 11

स्वहलिका-सुरलीका 32

हनूमान् - हनुमान् 7

हविषो- हविषः 38

हायनं-हयनं 24

हारितः हरितः 48

हालाहलं - हालहलं - हलाहलं

-हाहालं-हाहलं 10

हिंडिरः- हिण्डीरः 29

हिङ्गुलः - हिङ्गुलम् 51

*****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ISBN: 978-93-80171-39-5
In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

OSMANIA UNIVERSITY
SANSKRIT ACADEMY
संस्कृतपरिषत्

SANSKRIT ACADEMY

(Adarsha Shodha Samstha)
Recognised by Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi
Osmania University, Hyderabad - 500007
Phone & Fax: 040-27070281
Email: sanskritacademyhyd@gmail.com
Website: www.osmania.ac.in/sanskritacademy